सिद्धान्तकौमुदीस्वरवैदिकखण्डयोटीका

सुबोधिनी

५३

५८ पत्राणि

१५०

पुस्तकमिदं पाठको दद्याद्वै जनाधस्य

पत्रसंख्या ८३

प्रारंभः

स्वरसबोधनी

२४००

सु० वै०
१

॥ श्रीजानकीवल्लभाय नमः श्रीगणेशाय नमः सिंदूरेणविराजितंत्रिनयनंरक्तंसरोर्मिर्युतंभक्तानुग्रहकारकंप्रमद
याश्लिष्टंसदानंदनम्॥ अष्टाविंशतिवर्णकैस्सुसततंयंचिंतयंतेजनास्तंदेवंगणपंस्मरामिसततंचंद्रार्कचूडंविभु
म् १ यत्कीर्त्तिस्समस्ततंत्रकमलध्यानेप्रसादेक्षितप्रसक्षप्रमितः परःकिरणावानन्दथ्येगोवर्द्धनः। सोयंपंडितमं
डलोमहारहतवादींद्रद्रसग्रणीः श्रीरामांघ्रिनिषेवकः समजनिश्रीमौनिभट्टोवर्द्धनः॥१॥ रघुनाथपहारविद
सेवाव्यानस्तस्यवभूवनंदनः। रघुनाथइतीख्यनामगम्योरघुनाथांघ्रिनिसेवकः २ बभूवुस्तस्यचत्वारस्तनयाः
स्तनयाबुधाः॥ महादेवाभिधः श्रेष्ठोमहाभाष्यसुभाषितः ४ रामकृष्णोद्वितीयोसौरामकृष्णांघ्रिसेवकः॥ तृती
योजयकृष्णोस्मिश्रीकृष्णनामसदुर्लवः॥५॥ श्रीमत्सिद्धांतकौमुद्याः स्वरवैदिकखंडयोः॥ नत्वामुनित्रयंदृ
ष्ठीकांकुर्वेसुबोधिनीम् ६ सुधावृष्ट्यानश्रीकुमुदवनविद्योतनकरीसदासद्युक्तिप्रसरणपरानंदनकरी॥
कृपादृष्ट्यानस्यप्रसभमभिषिंचत्सुसनकादीन्निर्मूल्यदोषाबुधजनमनःप्रांगणचरी॥७॥ इहयनामवंधेनलौकिके
षुशब्देषुनाख्यानेष्वपिवैदिकान्व्याख्यातुमनवैदिदमप्रयोजनं रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमितिवररुचिभा राम०
ष्यकारेणावेदरक्षव्याकरणां प्रयोजनं रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमितिवररुचिनाभाष्यकारेणावेदरक्षा १

व्याकरणरं भप्रयोजनत्वेनमुख्यतयाभिधानात्। ब्राह्मणेन निःकारणः षडंगो वेदोध्येयो ज्ञेयश्चेति वेदार्थज्ञानोपाय
तयावेदांगानां लेनैवव्याकरणाध्ययनविधानाच्च। नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दाभिन्नत्वादनुशासनेनैव सि
द्धे किमर्थं तेषामनुशासनमितिचेन्न। लौकिकशब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः संति। न घण्यात्मनादेवे षुमध्वा
जमारण्णमाणामिते इत्यादयो वेदे दृश्यंते। लोके तु आत्मनाजहारगणमीत्यादयः। अत एव भाष्यकारैः लौकिकेभ्यो
वैदिकान्भेरेनन्वयरिप्येन अथशब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानांचेत्येतित्तेषामाख्यानमावश्य
कमितिमनसि विभाव्याह॥ ॥छंदसीत्यादि॥ ॥पुनर्वसुशब्देनोद्भूतावयववृत्ज्योतिः समुदायस्याभिधानान्द्व
योर्द्विवचने प्राप्ते एकवचनं विधीयते तदाह॥ ॥द्वयोरित्यादि। वाक्यादिति। ज्ञासाख्यायामिसत्तः अन्यतरस्यामि
त्यनुवर्तनात्॥ ॥लोके त्विति॥ ॥गोगात्त विवृत्तिः पुनर्वसू इत्यादौ। विशाखा॥ प्रायवृत्तिः। द्वयोरेकवचनं
वाक्यादित्यर्थः। विशाखेति। अमरस्तु विशाखेति प्राप्तं ज्ञानोद्विवचनं नियमं नेच्छति स्म तंत्रं तु राधानम्। षष्ठीपु
नः ञ्छंदसि वाप्यतिः समासएवेसतः पतिरितिवर्जनेयतिः समासएवेति नियमात् समासेन प्राप्नोतीति वचन
मारभ्यते॥ ॥पतिनेति॥ ध्वितासाज्ञोनेतिभावः। षष्ठीति किम्। मयायस्याजारदर्शिणेयस्याः। छंदसीति किम्।

सु०वै०
१

ग्रामस्य पते॥ ॥योगं विभजतेति॥ ॥षष्ठीयुक्तश्छन्दसीति॥ ॥उक्त एवार्थः॥ ततो वा। छन्दसीति वर्त्तते। यश्च दधिकास्त्रे
कायेन छन्दसि वा भवति। नेष्वाह। नेनेसाद्वि। नभोंगिरः। नभसंगिरसं मनुष इत्येषां वति परे भत्वं वक्तव्यमित्यर्थः।
नभस्वदिति। तेन तुल्यमिति वतिः। भत्वफलमाह। हलाभावइति। स सजुषो रिति प्राप्तस्य। तत्र हियरस्येसनुवर्त्तते।
अंगिरस्तुल्यमंगिरस्वत्। अत्रापि देहलीदीपन्यायेन हलाभावइति संबध्यते। मनुष्वदिति। मनुषा तुल्यम्। अत्र
भत्वाद्गत्वे प्राप्ते सयो रिति षः। पररूपत्वा नातुस्त्वं स्यान्न तुषत्वं अयस्मयादीनि च्छन्दसीति वचनात्। बाहुलकादिति। बहुल
शब्दात्कतीति बहुलम्। ला आदाने। अस्मादातोनुपसर्गे क इति कः। बहुलस्य भावो बाहुलकम्। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्
॥ ॥वृषण्॥ ॥वृषन्निर्वसेतं दधस्व अश्वयोश्च यस्माद्भं स्यात्। नियाननामेन्नानिच्छन्दो विषयाणीति कैयटः॥ ॥वृ
षण्वसुरिति॥ ॥लोके वृषवसुः॥ वृषाण्वः। नलोपः प्राप्त इति। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यनेन। अत एवेति।
भत्वादेवेत्यर्थः। अंगात्वादिति। अल्लोपोनः सवर्णागमस्य स खिकारान्। अयस्मयादीनि। आनेन तर्पाद्ग संज्ञाद्वारेणो
वसियातनं प्राप्तमित्याह। संज्ञाद्वयमिति। नत्वनं नरस्येति न्यायं वाधित्वा योभयसंज्ञाविधाने किं प्रमाणमित्या राम०
ह। तथा च वार्त्तिकमिति। कुलमिति॥ चोः कुरित्यनेन। जश्त्वाभावइति। झलां जशोन्ते इति प्राप्तस्य। अत्र कृतेति। अ २

वाष्प सेति। कृत्वा इध्यभावे मुरगेडुगसिद्धक्रु। अत्रापि चात्सू देवप्राप्तो न्यसनं ८

इत्सू पत

यस्य यादिषु सत्क्रुते स्यादयः समुद्रा याएवे बोधाः। तेन जभ्रत्व मसुकुवं मा मूरिति नै वैपरीत्यं न इति बोध्यम्। नैन मिनिवाचा
मिन्वाः प्रभवस्ते पृष्ठ्ये नेवि दंत्स नहिन्वंति विविदितुं नागच्छं नो त्सर्थः। नेप्राक् व्याख्यानम्। अस्याय वादमाह। छंदसी
ग स्यादि॥ सुपर्णा संततकाम्छंदसि परेप्रयोक्तव्याः। अपि प्राक्ता सूर्वे। व्यवहिताश्च। अपि गत्सु यस्य गैसंतकाः प्रयोक्तव्याः।
सूत्र द्वयस्यो दाहरणे आह। हरिभ्यामित्यादि॥ ॥ आयाहीति प्राप्तो नेप्राप्तित्वत्रसंज्ञा नियम पक्षो विभाष्ये उक्तं
। ते इत्स नेन प्रादीनुपनिषत्स्वर्यं नान्स्व रूपेणायरा मप्य धातोः प्राक् प्रयुक्ता नामेषां पूर्वे सूत्रे कवाकत यासंज्ञावि
धानात्। अस्मिंश्च पक्षे छंदसि परेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रं न कर्तव्यम्॥ ॥ इंधि॥ इंधी त्सुद्धा ग्रणार्थेन इकारेण
निर्देशः। सुदृतिश्चारितिवत्। ननु इकृ धिनया वितिइका। नलोपा न्नेः। असंयोगादिसतः। लिट् किदित्सनुवर्तने
न दाह। लिट् किदिति। जि इंधीदीप्तौ॥ लिटः कित्वादनिदितामिति नलोपः। संयोगा परत्वात् सूत्रे वै णाप्राप्तौ वचन
म्। ॥ इदमिति। इंधीति सूत्रमा छंदोपि विषयत्वादिति। अयम भिप्रायः। इंधे भो षा पामि जादेग्रे सभाष्यम्।
छंदसि तु अमंत्रे इति प्रतिषेधान्नयघ्प्याम् नाम्नि तन्याय छंदस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वे ङित्वात्समीधे
इति नलोपश्च प्रमभावस्त्वार्धधातुकत्वात्। छंदसि दृष्टानुविधानात्। वुको नित्सत्वादिति॥ यरानिसेति यरि भाषया

सु॰वै॰
२
3

यदग्निस्समवलीयस्त्वात्॥ कृतान्कृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वात्॥ श्री॥ ॥इति प्रथमोऽध्यायः॥ ॥तृतीया। कर्मणि॥ द्वितीयेत्यनेन
कर्मणीति वर्त्तते। द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते। च्छन्दसि बाहुलकात्सापि भवति तदाह॥ कर्मणीति। यवाग्वेति। अत्र यवा
गूशब्दात्तृतीया। अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया। अग्निहोत्रशब्दोऽह विशेषकः। जुहोतिः प्रक्षेपणार्थः। यवागू भिन्नं हवि
रग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थस्तदाह। यवाग्वा ख्यमित्यादि। भिन्नविभक्त्यन्तत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यन्तत्वान्नामार्थयो
रभेदान्वयः। भाष्ये चैतत्स्पष्टं प्रत्याख्यातम्। अग्निहोत्रशब्दो घञ्गावयविवर्त्तते। अग्निहोत्रेऽप्रज्वलितमिति दर्शनात्। हू
यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च। तथा च यवागूशब्दात्तृतीयातदा। ग्निहोत्रपाद्योऽघ्रावर्त्तते। जुहोतिप्रीणने। यवाग्वा अग्निं
प्रीणयतीत्यर्थः। यद्वा यवागूशब्दाद्द्वितीयातदा अग्निहोत्रपाद्योह विषिवर्त्तते तदा जुहोतिः प्रक्षेपणे यवाख्यं हविर्देवं प्रक्षि
पतीत्यर्थः॥ ॥द्वितीया। दिवस्तदर्थस्येति वर्त्ततेनेत्याह। ब्राह्मणोत्यादि। सोपसर्गस्यच्छन्दसि विभाषोपसर्गाद्रसने नव्यवस्थि
तविभाषयापि सिद्धे निरूपसर्गार्थमारंभः॥ ॥षष्ठ्यर्थे॥ दिवस्तदर्थस्येति प्राप्तायाः। चतुर्थ्यर्थे बहुलग्रहणाच्च
द्वमसेएत्रैश्साहौषष्ठ्यभावः। यजेः। यजेर्धातोः कर्मणः करके च्छन्दसि विषये बहुलं षष्ठी स्यात्। बहुलं। अद्रेज ग्धी त
तः अद्दद्ग इतिलुङ्सनङ्सतः घस्लृड्तिच। अद्रो बहुलं घस्लादेशः स्यात् च्छन्दसि। घस्तामिति। अद्रेर्लुङि। रूपम्। अ राम॰ २

उभावइति। बहुलंछंदसि नमाङ्योगेइसनेन। नत्विरंलुङः सनोरिसनेन सिद्धमित्सार्णोऽकोरहरणं। नरमाहृ। मागिध
रिति। अरनं स्विः अरः किनिघस्लादेशोघसिम्सोर्दलिचेत्सुयधालोपेऽलीतिस्लोपः। ऋषस्तथोरितिधत्वम्। घ
स्तजश्त्वम्। नच जश्त्वे कर्तव्ये स्लोपस्यासिद्धत्वम्। नपदांतेति सूत्रेण जश्त्वे नत्रिषेधात्। ततः समानपादे न स
मासेहृते समैनस्यछंदस्यमुर्ध्वं प्रम स्तुद्दकै विंसिति सूत्रेण समानस्यसः॥ हेमंतशिशिरा। परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयो
रिति प्राप्तम्॥ अहोरात्रे इति॥ अहश्च रात्रिश्चेति द्वंद्वे कृते अहः सर्वैकदेशेत्यो सनेन समासांतो ऽच्। यस्येचेतीकारलोपः
रात्राह्नाहाः पुंसीति प्राप्तम्। द्विलमन्तव्रम्। अहोरात्राणि विदधत्। छंदसि किम्। हेमंतशिशिरो। अहोरात्रौ। यद्यपि
पाठक्रमेण देवबहुलं छंदसीति घस्लादेश विधायकसूत्रात्पूर्वं व्याख्यातुं युक्तम्। तथापि व्यत्ययो बहुलमिति व
हुमाणेन लिंगव्यत्यय विधायके नगतार्थमिति ध्वनयितुं तथा न व्याख्यातम्॥ बहुलं छंदसि बहुलं छंदस्यो
लुकस्यात्। अद्विप्रभृतिभ्यः शपः लुक्स्त्तोन भवति तथैवोदाहरति॥ वृत्रं हनति। स्याद्विहं निशोनेडतिलोके। त्राध्व
मिति। त्रैङ् पालने। आदेच उपदेशे शितीत्यात्वम्। त्रायध्वमिति लोके॥ दाति प्रियाणि॥ ददातीति लोके। अन्यत्रापीति
। जुहोत्यादिभ्यो पि श्लुर्भवतीति शेषः। विभर्तीति विशंकोतौ। अहादिः प्लाविति द्विलम्। भआमिति बहुलं छं

सु॰ वै॰ ४ दसीति मन्त्रेणाभ्यासस्येकारः। अश्वेति षत्वम्। षुत्वम्। मंत्रे घस घ्वनेशाद्वृच्छः। हूरः कौटिल्ये। अपस्कृतगुणानुक
रणं हूरेति। अकारस्त्वचारणार्थः। णश अहर्दुने। वृञ् वरणे। वृङ् संभक्तौ। दह भस्मीकरणे। आन। आकारान्तः
माधूर्णोत्साद्यः। वृजीव र्जने। डुकृञ् करणे। गम्लृ गतौ। जनी प्रादुर्भावे। अस्मान्निति। अनेर्लुङिः च्लेः। घस्लादे
शस्येति। लुङ्सनोर्घस्लृ इति विहितस्य। गहूरिति। माङि। उपपदे हुरतेः लुङि सिप्। इत्तश्चेति कारलोपः। छन्दे लुङि च्ले
नेः सार्वधातुके ति गुणः परत्वे हलङ्याब्भ्यो दीर्घादिति लोपः। अणिति। अपूर्वान्वरोर्लुङः। हलङ्याब्भ्यो दीर्घादिति लोपः। उपसर्ग
दसमासेपीति णत्वम्। मलोपे स्यैति मकारो नानुनासिकेय रेफे अनुनासिक इति ङः। कुत्वमिति। पक्षे अश्वेति षत्वेन
नश्चेति रूपं बोध्यम्। आवर इति। वृञो रूपम्। आधगिति। आदङ् पूर्वावरद्दे लुङ्। द्वारे धोनो रिति निघः। एकाचो बशो
भष् इति भष्भावः। आधा इति। अड् एवोन्नाधातोः सिप्। हल्ङ्यापलोपः। वर्णवर्गिति। वर्णपूर्वो द्वजेस्तिपः ड
उपधागुणे चोः कुरिति कुत्वम्। अक्रन्निति। क्लेः लाकुरणाभावे यणि। अनुनासिकनि। अनुपूर्वो द्रष्ट्रनेङिः। मम
हनेस्तुपधा लोपः। ब्राह्मणप्रयोगोयम्। मंत्रे निक्किम्। अघसत्। अहूर्षीत्। [illegible] अवनशत्। आवारीत्। अधारीत्। राम॰
अग्मासीः। अवर्जीत्। आमनत्। अजनि। अजनिष्ठ। श्री। इति द्वितीयोध्यायः। अभ्युत्सादयाम्। अभ्युत्सादयामि ४

सादृश्यमंकुरसि विषयेऽन्यत्रस्तां नियासंते। षट्‌नु विषार ण्गात्मवसारत्नेषु। जनी प्रादुर्भावे रमक्रीड्याम्। एपं नेम्ब
एभ्यो लुङि आम्प्रत्ययो नियास्ते। चित्रं चयने प। गुरुत्वं दरमा द्राम्रल ये द्विर्वचनं कुलं च। आक इति प्रसके। संबंधने।
न स्यात्॥ आघे घिति। आक इति॥ क्रमो लुङि। तिपिड्‌मे मत्रे घपे सार्हिना लुक्। तियो हल् ङ्याब्भ्यो हल्लोपः॥ सादृश्याम
क इति। आमइति लुङो लुक्॥ आमुद सीघट रिति॥ मदे एधे नालुङि। चङि। णौ च सुपधायाइति ह्रस्वः। चङी ति द्वि
र्वचनम्। हलादिः शेषः। सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावे सन्यतत्र इतीत्वम्। दीर्घो लघोः। लोक इति। वे देयि पाक्षिक मिदं
बोध्यं। विदांकुर्वन्तिति सत्रादस्यान र्स्यां ग्रहणानुवृत्तेः॥ पावयामिति॥ यकृते पुनाते वी एपं नादाशी लिङ्याम
म् क्रियादि सनुप्रयोगश्च। क्रियादिति॥ कृणेने राणि लिङि रूपम्॥ लिङा शिषी सार्द्धधातुकत्वाद्विकरणाभा
वः। रिङ् शयग्लिङिति रिङ्। विदामक न्विति॥ विदे लुङि। आम गुणाभावः। लुङ्। न करोत नुप्रयोगश्च गुणे॥ आ
य प्रत्ययाभावपक्षे एवेदं॥ सत्रे केवलसोच्चारणं ताम्। आजुगुपन मिति। गुपू रक्षणे। नच्छ स्छुमिया मिति
थस्सत्तमानुजादीनां दीर्घोभ्यासस्येति अभ्यासस्य दीर्घः॥ ॥ अगोप मिति॥ कुटि त्वाँ गुभावे वद ब्रजेति वृद्धिः। ऊ ६
लोऽन्तीति सिचो लोपः। इट् पक्षे ऽगोपिष्टं। आय प्रत्यय पक्षे अगोपायिष्ट म। इत्यंच त्वारि छंदांसि। लोके तु चङे·

सु॰ वै॰ ५ वर्जयित्वा त्रीएपवेति विवेकः॥ नोनयति॥ ऊन परिहाणे॥ ध्वन शब्दे॥ उलभेरणे॥ अष्टगतौ याचने च॥ एष्योएपंतेष्पश्चे॥ ऐ
ष्ट्री तिष्ठा सख्य इऽादेशो नेसर्थः। नत्रौ नय सेलयती चुरादि एपंतौ। ध्वनय ति रूपि चुएरादेरइंत्तोघरादिवौनसू। अद्देयति
स्तुहेतुमसयंतः। ऊनयीदिति। मध्यम पुरुषैकवचनम्। नमाङ्योगे सादू प्रतिषेधः। इदमिदं प्रति सव्यस्य ऊपे वंचन
म्। लायनस्तामिच्छतः जरितुः स्तोतुः ममका मम मामिलाषंमा ऊनयीः। ऊनं मा का षश्रीरित्यर्थः। श्रोननन्नइति
भाषायाम्॥ ॥ध्वनयीदिति॥ तिप्। नमाङ्योगेऽड् सद् प्रतिषेधः। भाषायां नु घटादेरदिध्वननत। चुरादेरदध्वनत्।
केऐलयीत। आदेयात। आरिरत ऐ। लिलदिति लोके॥ ॥ऊमदद्विलुङ्। सतः द्विरिति। अस्तुतिवक्रीसतः
अरि लिङ्रिलोवेसतः वाइति चानुवर्तनेनरहह॥ ॥ब्रेरिसादि॥ अकारमिति। दुकृञ्करणे। मियाआङि। ऊने कर
श्राङ्। तिगुणाः। अमरदिति। मृङ् प्राणत्यागे। ष्वस येन परस्मैपदम्॥ ॥अररदिति॥ हृविहरणे। अहरदिति। ह
ह्वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च। लोके तु अकाषरत। अमत। अहार्षीत। अहृषत। छरसि। निष्कारयः। शान्ता प्छुर सि
नियासंतइति। कापि प्रासइति॥ ॥ अरुपधाच्चेति सूत्रेण॥ ॥आपृच्छ्यमिति॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। ग्रहिज्येति राम॰
संप्रसारणम्॥ ॥प्रतिवीक्ष्येति। क्षितुनं तुसंना ने। हलि चेति दीर्घः॥ उपचाय्यपृडमिति॥ ॥उपचाय्यं चवतत्य उंचे ५

तिकर्मधारयः ॥ ॥ हिरण्मय इति ॥ हिरण्येऽभिधेये इत्यर्थः ॥ छंदसि ॥ एण्मय इति ॥ वनषण संभक्तौ ॥ रक्ष्यापालने ॥ मंथ्य विलो
डने ॥ एण्मय इत्यर्थः ॥ स्तंबघ्न कृतो रिन इत्यतः इन्निति वर्त्तते नराहाः इन्स्यादिति ॥ वनषणसंभक्तौ इति भ्वादिगत्तो नस
हानिर्दिष्टयोरेव ग्रहणं न तु वनु याच ने षणु दाने इति तनादिः कृञोऽष्ट मानुबंधकलात् ॥ ग्रस्तव नि मिति ॥ बस्तवन
ति स्तंत्रं वन निगांसनतीति विवक्षायामिन् नरंताद्वितीये कवच नमः ॥ सुषामादित्वान्नत्वं म ॥ पथिरक्ष पय इति ॥ पं
थानं रक्षयंतीति विग्रहः ॥ पथिरक्षी इति पंथानं रक्षत इति विग्रहः ॥ हविर्मे थन इति विग्रहः ॥ छंदसि ॥ षह मर्षणे
॥ म जो शिवि रित्यतः शिवि रिति वर्त्तते न हाह ॥ शिवः स्यादिति ॥ न तु तुराहे पु ऐ ध्याये ति लोकेपि प्रयोगा दर्शनं तेषां कां
गतिरिति चेत् ॥ शिजंताद्विचूवो ध्यः ॥ एत नाषा डिति ॥ सहेः साडः स इति षत्वम् ॥ प्राग्वदिति ॥ शिषः स्यादित्यर्थः ॥
हखे ॥ त्र्यं न श्शेम अवाची ॥ हमपा वृड पपरेवहे स्पुरः स्यात पारमध्ये चैत्त ॥ पा हां ने इति फ लितोऽर्थः ॥ ॥ हब बाल
गिनिरिति ॥ अस्य रस ॥ लः श्वयोष्वा स्य स्वर योर्मध्यमे सर्व घने सउकारे लकार इति प्राप्ति प्राप्तेविधि रितः ॥ जनस
न ॥ जनादिभ्यो धातुभ्य श्छंदसि विट् स्यात् ॥ अग्रेगा इति ॥ हलरं नाइ निसप्त म्यात्र लुक् ॥ मंत्रे श्वे तव हो ॥ श्वेतादिशब्दे
भ्यो वहादिभ्यो शिवन्स्यात् ॥ अन्ताक्ष णिककार्यार्थे निपातनम् ॥ श्वेतशब्दे कर्मवाचि सुपपदे वहेः कर्मणि कारके णिव

सं॰ वै॰ ६ न प्रसयः ॥ उक्थेक मेणिकारणो चोयपरेशांसनेः प्रत्ययः न ल्लोपश्चाप्युरः पूर्वस्य दाघ्दाने इ सस्यार्हे उल्वं कर्मणि च प्रत्ययः ।
उत्सय रस्येति । पर स्येति प्रत्येकम भिसंबध्यते । भाविपरत्वाग्न्य पणेन चेदमुच्यते न दाह । यत्र य रत्वं भावीति ॥ दृश्ये नस्ये
6 त्यर्थः ॥ श्वेन वा इति । श्वेना । एतं वहति श्वेतवाः ॥ इन्द्रः ॥ अल स्येन स्येति दीर्घः ॥ उक्थशा सावीति । नलोपे कृते । न उ
पधाया इति वृद्धिः ॥ ॥ अवे ॥ योग विभाग उत्तरार्थः । पुरोडाशा प्रयजो णिवि न इत्येक योगे श्वेतवहादीनाम प्युत्तरत्रानुवृ
त्तिः स्यात् । यजे श्चावपूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात् । केवलस्यैवेष्यत इति ॥ अवयाः । श्वेतवाः । ननु मंत्रे श्वेतवहे त्यादिना ऽसि
कृते सावत्वसं न स्येति दीर्घे रुत्वे च श्वेतवा इत्यादि सिद्धं नार्थो ऽनेनेत्याशंक्याह । एते संबुद्धाविति । संवुद्धौ हि अत्वं न स्ये
ति न प्राप्नोति तत्रासंबुद्धाविसनुवर्तनात् ॥ विजुपे । न तु छंदसीति ग्रयं मंत्रे इत्यनुवर्तनेरेव भाषायां न भविष्यतीति
चेत । सत्यम् । ब्राह्मणार्थं ग्रहणं छंदो ग्रहणम् । मंत्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । तदुक्तम् । तच्चोदकेषु मंत्राख्या
। शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ सुधीवासुपीवेति । घुमास्थेनीत्याम् । कीलालपा इति । कीलालं जलं ॥ पयः कीलालममृ
नंजीवनं भुवनं वनं मि । समरः । नत्वपिबतीति ॥ या या ने विच् ॥ उपयरां नरेयीति ॥ ब्राह्मणाहत्रभिन्नेष्वयीस्यर्थे राम॰
॥ अतनानेति ॥ णालुनमोवे नित्याल् । तिलपत्ते वृद्धिः ॥ आरेवानिति । एदाने लिटः क्वसुः । वेखेकाजाद्धसामिसा ६

रंतत्वादिट्। ततो नञ्समासः। दीर्घोऽटीति वक्ष्यमाणेन नत्यस्य रूत्वं। आतोऽटि नित्यमिति णेः पूर्वस्यातो नित्यमनुनासिकः। प्रसं
गाद् घापुष्यादेः साधयितुमाह। छेरसीति। स्तुयत्रात्मन इस त्रात्मन इति विशेषणात्परे छायां न प्राप्नोतीति वचनम्। का
च्छेः सि। सनाप्यंसमभिक्षउरित्यतः उरिति वर्त्तते। कांतां तां ह्वातोः स्याच्छेरसि। अघायुरिति॥ परस्याघमिच्छतीत्यर्थे क
च्। अघलाघस्यारिति वक्ष्यमाणेनाकारलोपः। तदंतादुप्रत्ययः। जवसवाविति॥ ॥जुइति सौत्रो धातुः। षूङ् प्राणिगर्भ
विमोचने। षुप्रसवैश्वर्ययोरिति वा। आभ्यां सर्वरेभ्यो विति अपि प्रासे च विधीयते। स्वरे ऽभेदः॥ मंत्रे रुषेय॥ स्त्रियां क्ति
न्निसनः क्तिन्निति वर्त्तते। वीणे इति पंचम्यर्थे प्रथमा तदाह। वृषादिभ्य इति॥ हृषिमिति। हृषु सेचने॥ इषयेइति। इच्छा
यामस्य चतुर्थ्येकवचनम्॥ मतिरिति। मन ज्ञाने क्तिन्। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। वित्तिरिति। विद सत्ताया
म्। क्तिलान्नलघूपधगुणः॥ वीतये इति॥ वा गति व्याप्तिप्रजनकांत्यसनखादनेषु॥ एनाविति। ए हने। छेरसि लुङ्
लिङ्ः। उदाहरणे षुधातुसंबंधो मगपः॥ आगमरिति। गम्ल्ङ्गतौ। पुष्पादि घुतादि ल्दित्वादङ्। अकरमिति। कृ
मंत्रे घसह्वरेत्यादिना च्लेरङ्। ऋदृशोऽङि गुणः। अवृणीते ति। ल्ङ्। वृञ्वरणे। क्र्यादिभ्यः श्ना। ईहल्यघोरितीत्वम्।
इतश्च। लेटोडाटाविति तः। लेटइतिवैतोन्यत्रेस तोन्यत्रेति चानुवर्तनेनेतरराह। लेटइसारि। लेटो। आगभौस्तइति। भो

सु·वै० वपर्यायेणानन्तुयोगपर्येना। अद्धिधिसामर्थ्यात्। अन्यथासवर्णदीर्घैकृते विशेषाभावात्। आदुन्नमस्येतिसूत्रान्मे दू
८ 7 कम्नुसापिच्चे स्तनुवर्तते इत्याशयेनाह॥ तौच पिनाविति॥ नन्कल्लंतु विकेरसीउर्वणस्तुत्र नैनेइत्यादिषु गुणः॥व
द्भूरिति। अचोञ्णितीत्यनेन। नाशिषरिति॥ हृस्वव ननरणयोः। नियइकारलोपः। सियइट्। जोषिषरिति। जुषी
प्रीतिसेवनयोः। अनुदात्तेत्। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। आसाविषरिति। आङ्पूर्वात्सुमस्वै पर्ययोरिसस्मात्लेट्प
ति नातींपल्लपतने। तिप्। अडागमः। कस्वावेति॥ कृञोलेठोवस्। ननारिकञन्पः उः। गुणः रपरः। लेटोडाठविस्या
ठ्। नस्यपित्वेनाडि। त्वाद्विकरणस्यगुणः। अत उत्सार्वधातुके इत्युलाभावश्च। मदीहर्षेग्लेपनयोः। लेट्। आता। मि
कोतेन आह। टेरेत्वमिति। इत आत्मनेपदानामित्यनेन। आकारस्येति प्रथमस्येत्यर्थः। द्वितीयस्येति न आत्मनेपदा
नामित्यनेनैत्वमेव निरस्त्वात्। नचणत्वं तरप्राप्त्योः। निसत्वमप्रकृतान्तकृतमप्रसंगात्वमात्रेण कश्चित्विन्निस्तनामस्य प
णात्। उत्तरसूत्रेऽस्यत्वेति लिंगाच्च। आरएल्लनेत्सुक्तं नस्यफलमाह। यजातियजानइति। यजदेवपूजायां। ले
पे ट्। आडागमः। वैतो। अन्यत्वंक्लिमयेसैलाकांक्षायां पूर्वसूत्रविषयादिति त्वम्प्यतेस त्रिधान्नाजदाह। आत एम०
इसारि॥ ईश्रेइति। ईशऐश्वर्ये। उत्तमैकवचनमिट्। इतश्च लोपो नास्ति॥ परस्मैपदेष्विसुक्तेः। ठेरेत्वेनस्यरे। ८

गत्स्यांता इति। ग्रहेः कर्मणि लिट्। ग्रः तस्यार्गृपामः। यक्। ग्रहिज्येति संप्रसारणम्। टेरेत्वम्। पूर्ववदैत्वम्। पणा वंध इति
परिमेमयानिरे कुर्याज्जहीर्दिमहं दास्यामीति सम यक रणं पणा वंधः। आपांका संभावना॥ अहमेवेति। त्रिपुरवि
जयेस्वैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम्। यथा वः संसारिणः। नेरिति। द्व्यच्छ्वत्। आप्यंकांघोतयति। जिस्लाचरणेन रक्ष
या नः समामभूत् तरक्षयर्थः॥ यतामेति। सउ नमस्येति सलोपः॥ छंदसि भाय। छंदसिप्रः भायजयि आदेशः स्याद्धौ
यरे। गत्भायेति ग्रह उपादाने। लोटः सेर्हिः। का रिम्पः स्माग्रहिज्येति संप्रसारणं॥ बधानेति। बंध बंधने। अतो हे
रिति हेर्लुक्। प्रसंगात हग्रहोर्भश्छंदसि सम्योर्हरणामाह। गृभ्णामिति। जभारेति। हृञ् हरणे। लिटो णलि वृद्धौ
हस्य भः। ग हत्वा मिजहारे त्यर्थः। भेरतीति। भिदिर विदारणे। रौधादिकः। श्नमि प्रासे शपू॥ म्रियत इति। मृङ् प्रा
णत्यागे। तुदादिभ्य इति शोशकृ नेरिङ्। यय ग्लिस्विति रिङ्ञादेशः। इयङ्॥ नेषत्स्विति। नय प्रलिस्वर्थः। द्वौ विकरणौ
विति। तत्र प्राप्यास्यः सिपूवा दुलकात्। सेमामविहूीसारिव्याख्यानम्। अवरक्षणे अस्मा ल्लोटि मा यिप्रासेवा
दुलकात् सिप्। दुरुल्यो हेर्द्धिः। पलं पुलम्। जम्लम्। नरुषेमेति। नरुष मस इति जातेयामसु दा लिङः सलोपोनस
स्य। निसंदि। तः। अतो येयः। लोपोव्योर्वलि। आद्गुणः अत्रोपसर्यां तस्य सियं प्रसंगालात्सार्वधातुके निगुणः प्रा

स्व॰ वै॰
८
8

स्यः सिवंतस्य च्छापि लघूपधगुणाभावः प्राप्तो वा बहुलकान्न भवति ॥ सुखिड्-ति ॥ खजुहुरूस्यादिनि दाचार्यः एषां सुप्रमती
नां व्यत्ययमिच्छन्ति सोपि तथाविधो पि व्यत्ययो बाहुलकेन सिध्यति । बहुलस्य भावो वा बहुलकं मनोसादित्वादुन्
तस्मु न बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमवबुध्यासनं च प्रकोहेतौ । यस्मादेवमुक्तप्रकारेव बहुलग्रहणेनैव सिध्य
ति तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ॥ विपन्यपा इति ॥ प्रमिश्रणे विपूर्वः । आशिषि लिङ् । आ धास्यमाने ति । ने
आङ् पूर्वाद्धाते लिर्टः मद्दे सने नप्रान जादेशः । स्वनासी इति स्वः आ नेमुशीति मुक् ॥ मित्रवयमिति । दीर्घ
स्य ह्रस्व व्यत्ययः । स्वरव्यत्ययश्चेति ॥ गवामिव श्रियसे इ सत्र तुमर्थे इसे नेन कसेनि कृते त्रिशारिर्यस्या घुदा
त्ते प्राप्ते व्यत्ययेन मध्योदात्तता । कृत्तद्धितानामिति । ने नदी ख्यतीसादौ विधीयमानानां ठगादीनां देवती दि
कतरत्वादेवमुक्तम् । न चित्तद्धकार वस्वाचि त्वेप्याग्रहः । कृत्तद्धितद्धिनमात्रेनास्य यात । तथा च किमो विहितोऽ
ति यच्छत्रादपि भवति । लं वेलयति तेज्ञानदेरः ॥ विश्वेदेवासो मरुतो नोपतिष्ठत ॥ ॥ अन्नादायेति । अन्नमत्तीत्यन्नादः । न
स्मै । अन्ने कर्मण्युपपदे ऽदेः कर्मण्यणि प्राप्तेऽच् । अचमहे इति । अणि कृते अन्नस्यान्नादायेति । अचि तु अन्नादायेति एम॰ ८
भावः । वाचोमेति । वचे एष्यी लिङ्योमस । अरः वच उमाया सुट् । छंदस्युभयथेति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्तिने

नयासुट्। इयादेशाद्वलिलोपः। आह। यदार्थप्रयुज्यमानाः शब्दा वर्तिमन्तरेणापि वस्त्वर्थं गमयन्ति गौर्वाहीक इतिव
दित्याशयेनाह॥ लिड्वदिति। किंकिनौ भवतः। लिट्प्रसङ्ग यस्तु भवतीत्ययमर्थस्तु न भवति। नच्या हि सति लिटः
किंकिनावित्येव ब्रूयात्॥ बभ्रिरिति। भस्त्र स्मात् किः। लिड्वद्भावाद्द्वित्वम्। किंकिनोः स्थाने त्विषादयस्तु न। लिड्वदि
त्यतिदेशेन स्वरूपाबाधेनैव कार्यातिदेशात्। न लोकाव्ययेति षष्ठीनिषेधश्च ज्शब्दात् द्वितीया॥ जग्मिरिति। गम
हनेत्युपधालोपः॥ जघ्निरिति। हो हन्तेरिति कुत्वम्। जज्ञिरिति। ष्टुत्वं ज ओरीः। ननु लिड्वद्भावेऽप्यसंयोगाल्लिट् कि
दित्येव सिद्धे किं कारणम् न त्वेक मित्याशयेनाह। लिड्वद्भावादिति॥ असंयोगाल्लिट् कित्त्वमिह दुर्लभमिति भावः। आदृ
तिमुत्वमुखावार्थोऽस्य कारणेन नुनकारः। तेन नासरूपाभावादीर्घस्यापि स्यकारस्य ग्रहणं तदाह॥ ननुरिति। जगु
रिति। हृ ज्ञश्च वनन रणयोः। गृ निगरणे। आत्मनेकिः। द्वित्वासरूपाद्दुरुत्वं छन्दसीत्युत्वे प्राप्ते द्विर्वचने चीति
निषेधादुत्वाभावे द्वित्वम्। उरदत्वम्। उजरस्योत्वम्॥ तुमर्थे। तुमुनोऽर्थस्तुमर्थो भावः। ननु कर्तरि कृदिति
वचनात्कर्तरि तुमुनो विधानात्कथं भावोऽर्थ इत्यत आह। अव्ययकृतो भावे इति वचनात्तुमुनो भावे विधा
नात्। तुमर्थे सेचदृश प्रत्ययाः भवन्ति। वक्षे इति वचेः सेऽकुत्वम्। षत्वं कषसंयोगे क्षः। एषे इति। इषेर्गुणः।

सु० वै० नकारएत्विसादिभिसमाघुटान्तः। पेषे इति। इणः सेः किन्त्वाद्गुणेत्र्याङुणः। त्रियसे इति॥ इयङ्। निसत्वाद्घाघुटान्तः।
९ इत्यमंत्रेमध्योटान्तः। पद्यन्ति तत्र बाहुलकात्मसप स्वरोवोध्यः। आहुवध्वे इति। जुहोतेरुवङ्। मारपध्वे इति। मदीहर्षे। एप
9 नान्त्यस्यैः प्रसयः। नष्टभावश्चासार्वधातुकत्वात्सार्वधातुकेयकि प्राप्तेत्यस्य येनप्राप्तगुणोयादेशौ। पिबध्वे इति॥ अ
त्रापियकुप्रसंगेत्यसयेनप्राप्। याघ्रेति पिबादेशः। दानवा उपनि॥ दसानेस्तवे। आयादेशोलोपः। प्राकल्पसेतियलो
पः। सत्वेइति। इः लात्तगुणः॥ कर्त्तवे इति। कृ ओगुणः। कर्तुमित्यर्थः। प्रये। प्रपूर्वाद्धातेः कैप्रसयः। रुहेर्दिष्टैनत्र
पूर्वाघ्येपच्चा। दृशे। योगविभागश्चिंसप्रयोजनः। दृशेः खानेष्चकेप्रत्ययः। कित्वाद्दृशेर्नेगुणः। खानेसल्लोपश्च। विभागमिति॥
विपूर्वाद्भ्जनेर्णमुल्णिखारतउपधाया इति वृद्धिः। अयलुपन्त्रिति। लुम्छेदने। कित्वाद्गुणाभावः॥ ईश्वरे। ईश्वरस्यादृ
पयदेशास्तोस्नोसुनकसुनौत्तमङ्कुदृसि॥ विचरितो रिति। चरणतो उद्। विलिखइति। लिखविलेखने। कित्वान्नगुणः।
त्कातोसुन्कसुनउत्सच्चयत्वात्ऋष्यपयाद्यामुपइति विभजेर्लुक्। नलुमतेति निषेधादस्वसंज्ञसेति दीर्घौन॥ कृत्यार्थे
कृसानामर्थो भावकर्मणीत योरेवेतिकृसानां भावकर्मणोर्विधानात्। तत्र एतेप्रत्ययाः स्युः। यद्यपि कृसानामर्थो राम०
भव्यगेयेत्यादौ कर्त्तापि वस्तुस्थानीयमिसादौकारणादिरपितथापि नत्र कृत्यत्वेनकर्त्रादिषु। विधानं। किंत हिस्वरू ९

येणाक्तृत्यनयाविधानंतुभावकर्मणोरेवेतिभावः ॥ नम्लेच्छितवैइति ॥ नम्लेच्छितव्यमित्यर्थः ॥ अवगाहेनिगाहे विलो
डनेऽरिरक्षे एषइति ॥ द्विषः सर्वतात्केभ्यः । अतोलोपः । कर्तरीति ॥ कृगः लत् । यद्यपितुमर्थे सेसे निरत्ननेननु मर्थे
तवैविहितस्तथापिभावपिन्नेपिकर्मकारके तवैयथास्यादित्येवमर्थम् ॥ अवचक्षे ॥ अवपूर्वाच्चक्षिङः ख्शाप्रसयोनि
पात्यते ॥ शिलात्सार्वधातुकः तेनख्याञादेशोन । भावलक्षणे ॥ क्तसार्थइति निवृत्तम् । तुमर्थइतिवर्तते प्रकृत्यर्थ
विशेषणं भावलक्षणग्रहणम् । भावोलक्ष्यतेयेनतस्मिन्नर्थेवर्तमानेभ्यः स्थादिभ्योधातुभ्यस्तुमर्थेतोसुन्स्याच्छन्द
सि । संस्थानादिनामवधिलेनलक्षणंभावः ॥ आसमापेरिति ॥ संपूर्वोद्वितिष्ठतिः समाप्तौरूढः । संतिष्ठतेयस्मिन्
यत्तइसाहैनथास्तर्शनातत् । आतपितोरिति । तमुगलानौ ॥ सृपितृदोः ॥ सृप्लृगतौ । तृदहिंसानादरयोः । भावलक्ष
णेर्थेवर्तमानयोः सृपितृदोस्तुमर्थेकसुन्स्यात् । विसृपइति ॥ मनादिसर्थः ॥ श्री ॥ इतितृतीयोध्यायः ॥ एत्रेच्छा
जसौ ॥ नजसिश्रन्नसिस्तस्मिन् । इकारउच्चारणार्थः । आहोप्रभृतादिप्य इतिवत् ॥ छन्दसीति ॥ ननुमैतिमिरयहले
देवेगुणिताराय्यइतिप्रयोगोनस्यात् । छन्दसीत्युक्तेनचेच्छन्दः । अजस्मादितिनिषेधाच्चाकंच ॥ वेदेपिएताति इतिप्र
योगोनस्यादित्याशंक्याह ॥ लोकेपीति ॥ तुपाखे ॥ तुउक्तसमुच्चयार्थः । कृदिकाएदिति । एशादि म्यांत्रि विनिकुन्पत्ति य

सु॰ वै॰ १०

10

हेतुसर्वतोक्तिन्नर्थादिति ङीष्प्रबोध्यः। निसमाव ह्वारिभ्यश्चेति वर्त्तते। अम्भनो ङीषिभ्यनो ङीषिति वक्तव्यमाह॥ बह्वादिभ्यश्चेति॥ न
न्वादं भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे निसग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्याह॥ निसग्रहणमुत्तरार्थमिति॥ भुवः॥ विभ्वीति॥ विप्रसं
भ्यो डुः संज्ञायामिति डुप्रत्ययान्तान्ङीषा ननु स्वयंभूरित्यादिप्राप्ताविरित्याशंक्याह॥ डुप्रत्ययान्तमिति। ननु डुप्रत्ययान्तानुक
रणे प्रमाणं किमत आह। उतश्च सनुदत्तेति॥ वोतो गुणवचनादिति सूत्रात्। ननु नहि डुप्रत्ययान्तस्य घेर्ङिति गुणे कृ
ते भो इति निर्देशः प्राप्नोतीत्यत आह॥ उवङादेशस्तु सौत्र इति॥ मुद्गला। इंद्रवरुणेति सूत्रस्थ वार्त्तिकमिदम्॥ लित्वादिति।
लितीत्यानुगाकारस्योदात्तत्वम्॥ दीर्घेतिरि। दीर्घजिह्वीति नित्यात्पनेच्छंदसीति। अप्राप्तोङीषिति स्वांगाच्चोपसर्जनादिति
न प्राप्नोति। तत्रस्थ संयोगादिति प्रतिषेधात्॥ कद्रुडुतश्च तऊङिति वर्त्तते। कद्रुपात्रा त्वकमंडलुश्छंदसीति। स्त्रियामूङ्स्या
तच्छंदसि। गुग्गुलुमधु। एषांव्यवसये नच्छंदसि सिद्धीत्वम्। पतयालु प्रावृः स्पृहिगृहीत्यादिना आलुजंतः॥ अप्राप्ताया॥ व्या
ख्यानमपि त्यचं नु ह्रस्वपर्णानां प्रसारितम्। आविष्ट्वस्येति॥ अप्राप्तविसत्वामेहरूतासिद्धेभ्य इति नियमात्। अ
प्राप्तशेषे विकल्पसिद्धिर्धीयते॥ आविष्ट्य इति॥ आविर्भूतमाविष्ट्यम्। ह्रस्वानाद्दाविति षत्वम्। त्यकारस्तु त्वम्॥ ठक्को एम॰ १०
पवादइति॥ वयोवृद्धिति तिप्राप्तस्य। ननु ठक्कृठजोः कोविशेषस्तत्राह॥ स्वरभेद इति। ठञि कृते ञ्नित्यादिर्नित्यमि

त्वापघुदात्तत्वं किन्तु सतिकिन्नइत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यात् इति भावः ॥ वार्षिकमिति ॥ ठस्येकः ॥ उत्तरार्थमिति ॥ सर्वत्राण्चतलोपश्चे
से तदर्थः ॥ तत्र ग्रीष्मस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥ वसंतस्येमा भूत् ॥ शौनकाः ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ इतः शौनिनिरिति
वक्ष्यते इतरे इह ॥ शौनिनिधिति ॥ प्रोक्ता इति ॥ तेन प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे ॥ शौनकीयेति ॥ वृद्धाच्छः ॥ छावः ॥ मयड्वैतयोर्भाषायामभि
क्ष्याच्छादनयोः प्राप्तो विधीयते ॥ नोत्वत् ॥ उकारवतः प्रातिपदिकाद्बिल्वप्राग्दीव्यतीयाच्च मयट् न स्यात् ॥ छावयच्छरसीति प्राप्तः प्रति
षिध्यते ॥ मौञ्जमिति ॥ मुञ्जशब्दादौत्सर्गिकोऽण् ॥ बाभ्रवीति ॥ बभ्रुशब्दाद्गोत्रे ऽणि ठक्डिति ङीप् ॥ ठञ्छरसि ॥ सशब्दा
त्सभावायात् साधर्थे ॥ आरणादीनां चेति ॥ तत्र भव इति प्राप्तानाम् ॥ पाथो नदी ॥ सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यां भवाद्यर्थे ढञ् स्या
त् ॥ पाथसीति ॥ पाथो जलम् ॥ कबंधमुदकं पाथ इत्यमरः ॥ पाथोंतरिक्ष इति वृत्तिः ॥ वैयंती भ्य इति विधेयं तच्च ॥ वैयं तःय
त्वलंमूत्रभवा आयः वैयासः ॥ सगर्भे ॥ अग्निर्ग भ्यांभन् ॥ गिरिनिवासे नेवा गर्भेः ॥ शृना भवं त्यस्मिन्निति सृप्यमत्तेति था
ष्टश्गृयश्चथ शोध्या इत्यस्य भत्सयां नोनियानितः ॥ कर्मधारयाइति ॥ समानश्चासौ गर्भश्चेति तत्र भवः सगर्भ्य इति विग्र
हः ॥ यतोयवाद इति ॥ भवे छंदसीति प्राप्तस्य ॥ अग्राधत् ॥ भवे छंदसी सेव सिद्धेघा दिभिर्वा धामा भूदिति यद्विधीयते ॥
समुद्रा ॥ समुद्रतीति समुद्रः ॥ स्पायीतं चीति रकाभ्रयो विभन्न इस भ्रमा मूलविभुजादित्वात्कः ॥ अभ्रसमुद्रादिति

सि०कौ०
११

वक्ष्येसमुद्राभ्राद्घस्तुक्तिः पूर्वे नियातस्यानिसर्वलक्षायनार्था॥ बर्हिषि॥ तत्र भवइति निवृत्तम्। बर्हिः शब्दाद्दत्तमित्येतस्मिन्न
र्थे यत्प्रत्ययो भवति॥ बर्हिष्ये। षिमि॥ टेरह तेनेलोपश्चेतीस प्रत्ययः। बर्हिस्तस्माद्यत्॥ दूतस्य॥ दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थाद्भा
गेकर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययः स्यात्। भागो तस्येदमित्यणि प्राप्ते वचनम्। कर्मणि तु दूतवणिग्भ्यां चेत्युपसंख्यानि
केये॥ दूतमित्यादि॥ दूतस्य भागो दूत्यः। कर्म दूत्यम्॥ रक्षोयातूनां॥ षष्ठीबहुवचनान्ताभ्यां रक्षस्यातुशब्दाभ्यां ह
ननीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात्। रक्षेरसुनि रक्षः। कमिमनिमिमनीत्यादिना॥ यातेस्तु। यातुशब्दो रक्षःशब्दपर्यायः। न च
विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषः स्यादिति वाच्यम्। बहूनामर्थाभिधायित्वरूपबहुवचनेन सूत्रे भिन्नार्थत्वात्। रक्ष
स्येति। हन्यतेः नयासा हननी रक्षसाम्। एवं यातव्याः बहुवचनं तु निर्वैशिष्ट्यताय नाय बहूनां रक्षसां हननेति स्तु
तिः प्रतीयते॥ रेवती जगती। प्रशंसनं प्रशस्यम्। प्रपूर्वाच्छंसुस्तुतावित्यस्माद्भावे क्यप् तदाह। प्रशंसने इति। रयिर्
स्यास्तीति रेवती। रयिशब्दान्मतुप्। छन्दसीर इति वत्वम्। रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणम्। उगित्वान्ङीप्। नक्षत्रे गौ
रादित्वान्ङीष्। जागतछन्दाद्वर्तमाने इत्यनेन पातवत्यवादुगितश्चेति ङीप्। हविषे हविष्या॥ उगवादित्वाद्यत्। ना
सां प्रशंसनं हविष्यम्। यस्येति लोपे कृते हलो यमां यमि लोपः॥ असुरस्य स्वम्। असुरशब्दात् षष्ठीसमर्थात् स्वमित्ये राम०
११

तस्मिन्नर्थे यत्स्यात्॥ असत्यमिति। नसुरो ऽसुरः सुरः प्रतिपक्षी। अथवा असेः हन्न्। अस्यति अस्यते वा असुरः तस्य
स्वं असुरम्॥ मायामरणे। मीयते नयेति माया। अस्य रथ्यप्रकाशनशक्तिः। माङः श्रोणादिको यः। तस्यां वा व्या
पामसुरभाष्यकृद्दर्शनात्स्यात्। पूर्वे सत्त्राय वादः॥ आसुरीति। टिड्ढाणञिति ङीप्॥ नद्धानाम्। मत्वेन। त्प्रथमासम
र्थो दासामिति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् त्प्रथमासमर्थमुपधानो मंत्रश्चेत्स भवति यत्र दासामिति निर्दिश्यमिष्टकाश्चेन्नाः
भवंतिमतो ऽस्य लुक्॥ वर्चस्वानिति। वर्चः शब्दो यस्मिन्मंत्रे ऽस्ति स वर्चस्वान्। कुंभेष्टको यथा न मंत्रः॥ भूतं च स्थ भव्यं
च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसव इत्यादिकः॥ उपधीयते ऽनेनेत्युपधानं चयनं रंजनमित्यर्थः। ऋतव्या इति। ऋतुशब्दो
यस्मिन्मंत्रे ऽस्ति स ऋतुमान् स च मधुश्च माधवश्चेत्यादिकः। ऋतुमानुपधानो मंत्र आसामिष्टकानां ऋतव्याः। नद्धा
निति किम्। मंत्रादेवसमुदायान्माभूत् इति काशिका। अत्र हरदत्तः। ननु तद्धानिसस्मिन्नसति समर्थानां प्रथमाद्वे
ति वचनाद्दासामिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् षष्ठ्यंतादिष्टकाभिधायिनः उपधानमंत्रे प्रत्ययः स्यादिति वाक्यार्थः स्यात्। न
थाच समुदायान्न प्राप्नोतीति चेत्। सत्यम्। आसामिति प्रथमं न करिष्यत इति मत्वा प्रश्नप्रतिवचने। न तस्योपधानो
मंत्र आसामिष्टकानां कुमनो ऽपि तियोगः करिष्यते। तथा च न तद्धानिसस्याभावे। भूतं च भव्यं च स्थेय समुपधानो मंत्र आ

सु·वै० [redacted] सामिष्ठकानामितिवाक्यंस्यात्। तथाचेतिनायणमष्टान्मंत्रसमुदायारेवप्रसयः प्राप्नोतीतिभावः। उपधान
१२ इतिकिम्। कच्चस्वरभिमंत्रणामासामिसत्रमाभूत्। छिवेनव्याचष्टषेसनुवाकः कुंभेष्टकाभिमंत्रणेविनियुक्तः। मंत्र इ
12 तिकिम्। अंगुलिमानुपधानोमंत्रह स्तन्त्रासामिसत्रमाभूत्। इष्टकास्विति किम्। वर्चस्वानुपधान आसांशर्कर
णामित्यत्रमाभूत्। इतिकरणंनियमार्थम्। अनेकपदसंभवेकेनचिदेवपरेनतद्वान्मंत्रोगृह्यतेनसर्वेषाम्। व्यत्
यग्रहणमुत्तरार्थम्। अश्विमानिसत्रमनुपएवलुग्यथास्यात्। इनेर्माभूत्। इहतुमत्वंगान्प्रत्ययविधानानस्यैवलुग्भ
विष्यति। अश्विमानणा। अश्विशब्दोयस्मिन्मंत्रेस्तिसोश्विमान्मंत्रः। सचध्रुवक्षितिरित्यादिकः। प्रथमांतादश्वि
मच्छब्दात्सामितिषष्ठ्यर्थेणस्यात्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानोमंत्रश्चेत्सभवतियत्रसासामितिनिर्दिष्टकाचेत्ताः
भवंतिमतोश्चलुक्। आश्विनीरुपदधातीति। अणूपवादोदानइनिठनाविसस्त्सथेश्ननिः। नदंतान्मतुपः। अश्वि
मान्सउपधानोमंत्र आसामिष्टकानामितिविग्रहस्याणि विहितेमतोश्चलुकिकृतेइनणपनपक्ष इतिमच्छत्तिभावः।
वयस्याःसु। वयस्वानुपधानामंत्र आसामिष्टकानांताः वयस्यास्तासु। अभिधेयासुप्रथमासमर्थान्मनुबंनमूर्द्धशाब्दास्त गम०
सामितिषष्ठ्यर्थेमतुप्स्यात्सप्रथमानिर्दिष्टंउपधानोमंत्रश्चेत्सभवतियत्रसासामितिनिर्दिष्टकाःचेत्ताः भवंति। यस्मिन्मं १२

त्रेमूर्द्धं प्राप्नोवयः प्राप्नुस्त्वविघते समूर्द्धान्व स्थानपथा मूर्द्धावः प्रजायति मूर्द्धं द इति तत्र वयस्य प्राप्ता रिव मूर्द्धन्यवच्छद्वा
दृपिपूर्वेणायति प्रासेमन्तु विधीयते उत्साधयेनाह ॥ यस्मिन्मंत्र इति ॥ मूर्द्धन्वतीरिति ॥ अनोनुरिति नुडागमः मू
र्द्धवत इति वक्तव्ये याविनमनु बलुकं चेतसि कृत्वा मूर्द्धस्सुक्रमम लक्ष्ये । यस्मिन्नर्थे मतुब्विहितस्तस्मिन्नर्थे प्र
थमांताघ तस्मात्मासतन्त्योरभिधेययोः । ननु प्रथमा समर्थमिति कस्मान्नागतमिति चेत् मत्वर्थग्रहणादिस्व विहि
कृपिच मितनिधनिमर्जिग्वर्जिप्यकृरिति ऊकारांतस्तनूप्राप्नुः सत्त्वेनिर्दिष्टः ननु मम पीड्ड नचरित्स रितनिध
नि मिमस्त्रिभ्य उरित्युकारांतः । दंदे ह्वि इति पूर्वनिपातनप्रसंगात् । ओजस्या इति । ओजसोयस्याय स्यावाऽस्तीस्योज
स्या । मधुशब्दान्मलथै नः स्याच्चाघन । मधव्या इति । ओगुणः वांतोयीति अवादेशः । ओजसोह ॥ ओजपशब्दान्म
लथैयतवौस्तोः हन्यभिधेये । ननु यदुह तांतं थैरवश्चे स्यदास्तु मैवम् । खश्चेनुच्यमाने ऽनेनसूत्रविहितस्य ग्मस्य
समुच्चयो पितायेतत स्माघट्ट हणाम् । तेपोयणावेशच्छ्वयमाण्ववेशोयसीते आ रौयस्यातस्मादेशोयमात्रादेभे
गात्मातियरिकाघनवैस्तोमलथे । लकारः स्वरार्थः । पूर्विणोभिरिति । एवैं कृतनाः पूर्विणाः नैः । एवं पूर्वास सः
स्वरणाः । अद्भिः । तनीयांना दपप्राप्तान्संस्कृत तमिस्यस्मिन्नर्थे यत्स्मात् । सहस्रेण । तनीयांनांत्सहस्रप्राप्ता त्सं

सु·वै०
१२
13

मितमितस्येतस्मिन्नर्थे घः स्यात्। संमितः सदृशः तुल्य इत्यर्थः॥ सह स्त्रियाविति। सह स्त्रीणां संमिताः सह स्त्रियाः। यस्येति चेत्यका
रलोपः। संमितमिति याठं तत्र मः। मतो। तयः सह स्त्रीभ्यां विनानीसतापयवादः॥ सोममर्हति। द्वितीयान्तात् सोमशब्दात् अर्हती
त्यस्मिन्नर्थे यः स्यात्। सोम्य इति॥ सोममर्हतीति सोम्यः॥ मयेच॥ आगतविकारावयवः प्रकृतामयडर्थाः। तत्रागा
ते पंचमी समर्थविभक्तिः। विकारावयवयोः षष्ठी प्रकृतवचने प्रथमा। मधोर्यः स्यादिति। इन्त्रिकारस्तु यदेवानुव
र्तयति तिनुयः॥ नक्षत्रात्। स्वार्थे इति॥ समूह इति नानुवर्तते ना निर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे प्रत्यय उत्पद्यत इत्यर्थः॥ सर्व
देवतात्॥ सर्वशब्दाद्देवशब्दाच्च स्वार्थे तातिल् स्यात्॥ शिवशम। करणे वृ सामानाधिकरण्ये पात्। शिवशमरिष्टस्येत्तु भपप्रा
प्तो॥ कर्मणीति षष्ठी॥ ॥ इति सुबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः॥ ॥ सप्तनो ञ्॥ सप्तन् शब्दात् अन्यात् छन्दसि॥ साप्तानी
ति। सप्तन् शब्दात् ञिन् स्तद्धिते इति टिलोपे तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां जस्। जश्शसोः शिः। नपुंसकस्येति नु
म्। उपधादीर्घः॥ शतन् पान्तोः। टिलकरणं प्रादं तस्यहि लोप... यार्थम्। पंचर शितन् इति। पंचदश्या हानियरिमारा मेषा
मिति डिनिः। टिलोपः। एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः॥ विंशतेश्च। विंश इति। विंशतिर् मासा येषामिति
विग्रहः। डिनि कृते। विंशतेर् डिति ति लोपो हि लोपे कृते यस्येति लोपः। आङ्गिरस त्र्यास्य गार्ग्यस्यादिप्रवर भेदभि

राम०
१२

न्नानि विंशतिरवां नरोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः ॥ लव न इति ॥ लमिवत्वात्तस्य लावकः । अहमिवेति भावान्नस्यप्र
त्ययो न्नरपरयोश्चेति त्वमादेशौ । आसर्वनाम्न इत्वात्वम् । सारन्यमिति ॥ सरनंगत्वम र्हनी निसारन्कः । अन्येषामयी
निर्दीर्घः । विरथ्यमिति ॥ विरथोपहतस्तम र्हनीत्यर्थः ॥ इद्वत्सरी पत्र इति ॥ इद्वत्सरे राणि र्हन्नं इद्वत्सरमधीष्टो मनो
भूतो भावी वा इद्वत्सरीयः । इद्वत्सरे दाव त्सरषा क्रौ यं च वर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञा एवं संवत्सर परिवत्सरणा द्वपि
॥ ॥ संपरिपूर्वात ॥ संपरिपूर्वा द्वत्सरांता त्यानि पदिका च्छंदसि विषये निर्दीर्गा दिष्टचर्थे पुरवः स्याच्छाच्छः ॥ छंदसि घ
न् ॥ समपस्तदस्य प्राप्तमित्य नास्त दस्य प्राप्तमिति ऋतो ऽणि स नः ऋतोरणि च्चानुवर्त्तते न दाह ॥ ॥ ऋतुशत्र्वादि
स्यादि ॥ ऋत्विय इति ॥ ॥ सितित्ति चे ति पदत्वेन भत्वेनिरस्ते चौर्गुणा इति ॥ अस्सर्गोस्य पुनरेव मात्मकः । पश्चा प्त्वुना
यांक्रिया यांतामेव विद्धि संनिप थाआगच्छति । यत्र तु न श्रूयते न तत्र क्रियाविशिष्टसाधन मानु ॥ पथा निष्कौशांकि
तथाचप त्रक्रियापरं न श्रूयते त न्नैव पथादि सेव म र्थेधाल थेइत्सुकम् । युद्धुन स्वपूरणे इसनः उणि नो ना तार संस्था
देरित्यि च नहाझ । नोनादिस्या दि ॥ पंत्नुष्यमिति ॥ पंचानां पूरणामित्य स्मिन्नर्थे इ टिक्नेतस्य थ डागमः । छंदसि । परि
पत्थिन्यपरिपरि नृए तो नियात्येते तछंदसि पर्यवस्थात रिवा च्या पर्यवस्था ना प्रतिपक्षस पत्न इत्युच्यते । भि या त नं

सु॰ वै॰
१४

चात्र पर्यवस्थात्तत् शब्दात् स्वार्थे इनिप्रत्ययो॰ वस्थात तपात्रस्य पंथिपरिणता वारे पौचनियात्सेने। बहुलं छं॥ अस्मायामेधास्र
जोविनिरिसतो विनिरिनिवर्त्तते न राह॥ विनिः स्याहिति॥ अष्ट्रावीति। अष्टोष्ट्रन् अष्ट्रा दंष्ट्राय पाँयोयम्॥ मेखलावी।
इयावी। द्वयावी। उपयावी। रुजावी। हृदयावी। अत्र हृयोभय हृदयान्येव दीर्घत्वप्रयोजयंति। अन्येषां स्वनएव दीर्घला
त। छंदसी॥ ईष्ठवनिप्चईवनियौ। ई इति ई प्रत्ययस्योदाहरणमुच्यते॥ ॥रथी इति। रथो स्यास्तीति रथी॥ सुमंगा
ली इति। सुष्टु मंगालमिति सुः पूजायामिसमासः। ततो ऽनेन मत्वर्थीय ईकारः। मघवानिति। मघं धनं तदस्यास्ती
तिवनिप्। मतुपितुमघवत् शाब्दः। तयोः। नछंदसिनेरमोऽर्हिल तदोश्च चेतिसन्निहिता विदंतौ यणमप्पेनेतराह॥ इदं
तदोरिति। सप्तम्येकवचनेयं च म्याः स्थानेषष्ठी॥ यथा संख्यमतइति॥ इदम् प्राकृताद्। तच्छन्दादिल॥ इदाइति। इदम् शा
ब्दाद्॥ इदम इश इति अनेनेदम इशादेशः। थाहेतौ॥ प्रकारवचनेथाल्तिसतः प्रकारवचन इति किमश्चेतिचुतराह॥ ॥
किमस्थाल्स्यात् स्यादिः कथा ग्रामं न गच्छसीति॥ केनहेतुनान गच्छसीत्यर्थः। तस्य प्राग्दिशो विभक्तिरित्यधिकाराद्वि
भक्तिसंज्ञायां किमः क इति कादेशः। प्रकारवचने उदाहरणमाह कथा ग्रामेति। केन प्रकारेणेत्यर्थः। यश्चयत्र्यान्त॥ राम॰
अवराण्यय यस्य भाव अकार एकारौ च प्रत्ययौ नियात्सेने॥ अत्तासर्थेइति॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमाभ्यो १४

रिगदेशकालेष्वस्तातिः॥ कारिष्ठ इति॥ कर्तृशब्दादिष्ठन्॥ तुरिष्ठेमेयस्सु॥ इति तृलोपः॥ दोग्धी पयसीति॥ अतिशायनेन दोग्ध्री
सप्तर्थः॥ लिङ्गविशिष्टस्य परिभाषया दोग्ध्रीशब्दात्प्रत्ययः॥ भस्याढे इति पुंवद्भावे न उभ्यो योनि हननिः। ततस्तुरिष्ठेमेयः
स्विति तनि निवृत्ते निमित्ताभावा द्वृक्कुत्वयोरपि निवृत्तिः॥ प्रत्नपूर्व॥ प्रत्नपूर्वविश्वेरमए थ्यास्छन्दसि॥ स्यात्॥ अ
मुष्य॥ किमेत्तिङ॰ अव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे इति वर्तमाना दमुप्रत्ययो भवति॥ प्रतरमिति॥ प्रकर्षार्थस्य प्रकर्षस्य प्र
कर्षे तरप्॥ प्रकृष्टतर इति वृत्ते। तरं तारमुः॥ स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते तेन तरं तस्याव्ययत्वे सुपो लुक्॥ अ
त्रोदित्करणमिचुस्कावो प्रत्यय वच्चे स्त्रावस्यग्रहणं माभूत्॥ यदि स्यात्तर्हि अत्रापि यदर्थं कार्यं तदप्युत्तिदिष्टे
न। तत्र को दोषः॥ इयं स्त्रियं मन्यमानः यस्येति लोपः प्राप्नोति॥ अनसंतान्॥ [redacted]॥ अनन्तस्य शाहूर
णमाह॥ ब्रह्मसाममिति॥ असंतस्याह॥ देवछंदसानीति॥ बहुप्रजाः॥ बहुप्रजा इति नियासनेछंदसि॥ ब
क्ष्यः हुप्रजा इति॥ वृत्ति॥ प्रजायस्येति बहुव्रीहिः॥ असिच्प्रत्ययः॥ यस्येति चेत्साकारलोपः॥ अलसंतस्येति दीर्घः॥ रु
त्वविसर्गौ॥ छंदसिच॥ वयसि दंतस्य दतृ दसनो दंतस्य दतृ इति वर्जनेत दाह॥ दंतस्य दतृ स्यादिति। उभयतो दंता अ
स्येति विग्रहः॥ दंतमातात इति नघ नच्चेति निसंकप्रप्राप्नः॥ श्री॥ इति पंचमोध्यायः ४॥ ॥जागरेति॥ ॥जाग

सु० वै०
१५
15

निद्राहसये। लिट्प्रथमपुरुषैकवचनम्॥ दाती॥ ते। दु दाञ् दाने। लट् प्रायः। म्लुः। म्लाविति निरुक्तिलेशासे विकल्पः॥ नूनु
जानइति॥ तुजे लिट्। नस्यकानत्वादेशः॥ मामहानमिति। मह पूजायां कानच्॥ तत्वावेति॥ तुः सौत्रो धातुः त
स्मात्लिट्॥ बहुलं छंदसि॥ हूः संप्रसारणमिति। निकीते नदाह॥ हुवस्यारि॥ आहुवे इति। आङ् पूर्वात् हुञो लट्
आत्मनेपदे। उत्तमैकवचनं बहुलं छंदसीति। यालुकि कृते संप्रसारणमुवङादेशश्च॥ त्वं चेसत्कमिति॥ तिसृः ऋचो यस्मि
न्न तन्नेचम्॥ ऋक्पूर्व्यपयामा नक्षत्रइति समासान्तो अः॥ रयेमतो॥ रयिस्तु वृत्स्यमतोर्यरतः संप्रसारणं स्याच्छं
दसि॥ रेवानिति। छंदसीर इति वत्वम्॥ रयिमानिति॥ बहुलग्रहणात्संप्रसारणवत्वयोरभावः॥ चायः की॥ चा
यतेः बहुलं की सयमादेशः स्याच्छंदसि॥ चिकयुरिति। कुहोश्चुरिति चुः। निचाय्येति। चाय्पूजानिशामनयोः। अ
स्मात्क्त्वा। नातिसमासे। समासेनञ्पूर्वे क्त्वोल्यबिति ल्यबादेशः। स्यदे लेख्याँमिति॥ ॥द्विर्वचनेरे फसस्संप्रसारणं पा
मकारलोपश्च निपातनात्। अस्यदेथामिति माषायां। अपरे तु अयपर्वस्य सदे लेख्यायामि संप्रसारणमलोपश्च
निपातनात्। बहुलं छंदसमाभोगोपीस उगमाभावः। तन्मते प्रसुराहरणमयास्पर्द्धेथामिति भाषायां। अबेरहेत्वे राम०
ति। संप्रसारणमलोपश्च निपातनात्। नतो द्विर्वचनमुरदत्वमत आदेरिति दीर्घत्वम्। तस्मान्नुड्द्विहल इति नुडागमः। १५

आन् चुलान् हुरितिभाषायाम्। चुकोलिटीति। अभ्यासस्य संप्रसारणमनिट्त्वं च निपात्यते नात्। चुचु विषइतिभाषाया
म्। सजेर्णालीति।। सजनयोर्हानौ। अभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते।। तिसाजेति भाषायाम्।। आताइति ।। श्रीत्र
याके इत्यस्य निष्ठायां श्राभावः।। श्रितारति।। तस्यैव श्रीणाते ह्रस्वत्वं च।। आशिरमिति। आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विप्
धातोः शिर आदेशः। तस्मात् द्वितीयैकवचनम्। आशीर्तेइति।। श्रीभ आङ्पूर्वस्य शिरइत्यादेशः।। निष्ठायाम्
नत्वाभावो निपात्यते। हलिच्चेति दीर्घः। शिर्तेम्छ रसि।। आरेचउपदेशा इसनः आशितिएरजितिचवर्त्तते विभा
षान्तायनेरिसनो विभाषेतिच तदाह।। आक्ष्यस्यारिति। चलोरिति।। ।।व्यसयेन परस्मैपदम्।। शीर्मेति।। अह्नोये
न इत्यह्नोयः। रषाभ्यामिति णत्वम्। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अरू कुर्वादि. सनेन।। वाछेदसि।। नादि
च्चिरीर्घो ज्ञसिचेतिच वर्त्तते तदाह।। द्वाघोरिसादि।। वाणाहीति।। वणहस्य विकार इति अत्र यवेचप्राणो षधिवृक्षेभ्य
इति प्राणिरजतादिभ्योञ्। इति पुंद्विवचने सवर्णदीर्घः। पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः।। मानुषीरिति।। प्रथमा बहुव
चनम्। मनोर्जाताव ज्यतोषुक्वेति अञ्। मनोः षुगागमः।। स्त्र्वम्पेइति। अभिपूर्वः संप्रसारणं छे सत्र। वा कमभ
देनेति।। अकः अमि पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि नया संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि तदाह।। तेनेति।। सम्यं

सु॰ वै॰
१६
16

चेति। विकल्पविधानसामर्थ्यात् पूर्वत्रिपत्वाभावे पूर्वसवर्णो दीर्घे यिन भवति। नयोरत्र विशेषाभावादिति यावत्। दीर्घा एव भवति। यज्व
मान इति॥ यज्ञे लोठः शानच्प्रार्षधातुकेति पकृ अनेमुगिति मुक् अग्रहि ज्येति सं प्रसारणे पूर्वरूपस्य विकल्पिकत्वाद् भावे यणा
याते इति॥ यानीत्यर्थः। पच्छब्दादसारस्परो ल्लोपेकृते प्रसयत्व हृणे नसदादीनाम इति अले नपुंसकस्य झलच इतिनुमस्त
वे नामहत्त्वानेचेति दीर्घः। नलोपः। नाति तानीत्यर्थः। पूर्ववत्॥ भय्यप्रवय्या॥ विमतेः प्रपूर्वस्य वी इत्येतस्य च यति प्रत्यये
यातत्संक्षुरसि विषये अपादेशो नियासने॥ भय्य इति॥ कृसल्युट इत्यपादानेयत्॥ ॥हस्य्या इति॥ ॥अकारस्या
पादेशः॥ प्रकृत्या॥ पादस्य मध्ये इत्यन्तः पादम् इत्यव्ययीभावः। अनरिसव्ययमधिकरणशक्तिप्रधानमध्यमाचष्टे। पा
दस्येव सन्तं कुमारएवार स्थनेनष्ठोकस्यवाछेरस्यीत्यनः संदु कलुसाछेरसीतिवर्जितेनास्य वैदिकत्वं संयघत इत्याशयेनाह॥
सकृपारमध्यस्थस्येति॥ एङः पदान्तादतीति सूत्रादेङ इति यंचम्यंतमनुवर्त्तं प्रथमया विपरिणमते अन्यस्य कार्यिणोऽ
संभवादिति सभिप्रेत्याह॥ एङ् प्रकृत्येति। संधिरूपं विकारं नयातीत्यर्थः॥ उपप्र यं नो अध्वरमिति॥ एङः पदान्तादतीति प्रा
प्ते। अव्रतः पादः किमिति। कृच्छ्री सेव किं नोजमित्यर्थः। एनेचैनीति। कपामनीकु न एता मरनेचेति युष्मदस्मदोवपस्या
इति॥ ॥अत्र एते इति याद स्थानेएङ्जिति अकारइत्ययादपयादस्या हाविति॥ निमित्तयोः पादमध्यस्थत्वमिति समयिसक्ष्वे

राम॰
१६

प्रकृतिभावाभावः॥ अव्यानां॥ एषामनुकरणत्वात्सर्वं तेनेन समासः। अवरस्परो॥ आशीर्लिङ्॥ अवधारिति॥ पंचमये
कवनोतम्। अवक्रमुरित्यवपूर्वस्य क्रमेर्लिङि घुसि द्विवचनप्रकरणेऽछंदसि वावचनमिति द्विर्वचनाभावे रूपम्। केचि
त्तु अवचक्रमुरिति तत्र चेट्स्नुतद्विर्वचनं पठंति तेषामुदाहरणं मध्यमम्। वक्रुः चास्तु वेदे। वक्रमुरिसधीयंते। अवतेति॥
हर्‌ वनोमंत्रे घसेति च्लेर्लुक्॥ आत्मनेपदेष्विति स्यादादेशः॥ अयामिति॥ रदमसो ३ हर्य पुंसि। अवतेर्लोट्। अ
वंतु॥ अवस्युरिति॥ अवेः सन् कौणादिकः। ततः क्यच् वकारा छंदसी स्युः॥ परस्पुरः। उपेत रि स्येति। नन्वत्र प्रकृतांतः
पारस्त्ने नैव सिद्ध्यर्थो यं योगाः उसार्थं क्याह॥ पग्रुष्पियासाभावादिसादि। आयोजुषाणो॥ आयेऽ इत्यादि ति एच्य
कूपदान्यनुकरणानि। विभक्तिषु अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वान्न भवति। सुपां सुलुगिति विभ
क्तेर्लुग्वा। अविके पूर्वे ह्रसेतर यानुकरणमेव। तत्र प्रथमं जसंतमनुकरणं द्वितीयं सुबंतं तृतीयं शसंतं चतुर्थे
ऽन्तमिति तरेसं वुध्यंते। आयो जुषाणो व षिष्टेसेने षाष्टृः अविकाशाष्टृ त्पूर्वौ यो अवे अबालेषाष्टौ तो च तेभ्य अति पारा
प्रकृसांः स्युः॥ अंगारसा दैत्य॥ अंगाम्बाह्वेपरछि ति॥ प्रकृसा भवतीति वक्ष्यमाणेन संबंधः। नेकादौ अकारे यए
ङ्‌ पूर्वेऽति॥ अ चापि पूर्वेव संबंधः अति क्रो तपाणमर्षितानन्छ्रे न इतिशाट्ट स्यार्थ माचष्टे तस्यांगमादृष्टा आ दिस्त

सु॰वे॰
१७
17

दादिस्तद्भूयोयः अकारस्तस्मिन्परे पूर्वोयएङ् सङ्समर्थः। नन्वत्र चकारः किमर्थ इति चेत् शृणु। असति चकारे गङ्गा हृस्वे वेङ्-न

ह्रादावतिपरतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात् तस्माद्गो अग्रं गो अग्र इत्येव स्यात् गोऽग्रं अदिव्यादिसूत्रे न स्यात् सतितुतस्मिन् गङ्गा हृस्व

यएङ् यत्र कुत्र चिदतिप्रकृत्या भवति तदा हृस्वातिपरतो यः कश्चिदेङ् स प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति। तेन अग्रं गो अग्रं गो

अग्रे इत्यत्र प्राप्तो अग्रं गो अग्रमित्युभयत्रापि भवति। अनुदात्ते च कुधपरे॥ कुधौ परौ यस्मात् स तथोक्तः। कवर्गधकारे

ति। धकारे अकार उच्चारणार्थः। अग्निरिति। अग्निशब्दो अग्रे निर्नलो यष्चेति निप्रत्ययान्तो दानः। अध्वर पाहुः प्रा

तिपदिक स्वरेणान्तोदात्तः॥ आघुदात्त इति। सजद्व्यादिनो णारि सूत्रेणा नियानितः। आङः॥ आङि। तिङि। ङिपि

ष्ट आकारेण सनेपर्इषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङित् विद्यादाक्यस्मरणयोरङि। दृसन्ने नल

क्षितः। यद्यपि अभ्यच्या इसत्र आकारेन ईषदर्थादिचतुष्टयहानिः। सम्प्यर्थद्योतकत्वात्। तथापि वाक्यस्मरणयोर

ङि। दृसत्रैव तीसर्यम्। अन्यत्र सर्वत्राङ्। ङि। दृतिमः। एवं तावद्भाष्ये स्थितम्॥ अथ आँअय इति। सम्प्यर्थद्योतको

ङ्। उपरे शोजनुनासिक इति इत्संज्ञानुन। उपरेशग्रहणात्तु सम्भ्रंछरति। अस्य इति परिस्त तस्य प्रथममांनस्यानुक एम॰

रणम्। हुयांहल्लुणितिलुप्तषष्ठीकम्॥ एषस्येति॥ एतत्सस्रस्सस्य हाघल्वंत्तरोः सःसाविनिसः। एत हृस्वरत्रयरस्य १७

वीति विश्वमंचतीति देवानं[illegible]चतीति क्विन्। उगित्त्वात् ङीप्। अचः इत्यकारलोपः। चौ दीर्घ इति ही x ६

सोः एतत्तदोः सुलोपइति स्यश्छंदसीति च लोपः॥ हृस्वान्। चंद्रमादेः उत्तरपरे हृस्वासः। सुगणामो भवति स च भव
न्। चंद्रमादेः स्यैवोभयनिर्देशो यंचमी निर्देशो वल्लीयानिसा प्रायेनाह। चंद्रमादेः स्योत्तरपदस्येति॥ सुगणामः स्यादि
ति। सुट् कात्पूर्व इत्यतः सुडित्यनुवर्त्तनात्॥ पितरा॥ पूर्वं यदस्मात्तदेषो नियास्यने उत्तरे नुसुयांसु लुग्नित्यादिना र
विभक्तेः एकारादेशः। ऋतो ङिः सर्वनामस्थानयोरिति गुणः॥ समानस्यसः स्यादिति॥ सह स्यस इत्यस्मात् स इत्यनुवर्त्त
ते। अमूर्द्धप्रेसा दिक्किं एमानेरकीः। छंदसि स्त्रियाम्॥ विभाषेव नयोरिति॥ सर्वनाम्नोप्युपलक्षणम्। वहुलग्रहणा
त् क्वचिन्न भवति॥ विष्वाचीरेवद्दीर्घत्वम्। अत्र विष्वग्देवनयोरद्र्यादेशः प्राप्तो बाहुलकान्न। क्वचिच्च भवतीत्याह॥
कद्रीचीति। कुत्सितमंचतीति कद्रीची। किंशब्दस्य टेरद्र्यादेशः। ङीष्। लोपदीर्घौ पूर्ववत्॥ सधमादः॥ सहस्य सध्रिरित्यतः स
हस्येति वर्त्तते॥ मादस्थ इत्येतयोः सहस्य सध इत्ययमादेशः स्यात्। सधेत्यविभक्तिको निर्देशः। सधमादे इति॥ सहमाद्यंति
देवाअस्मिन्निति॥ सधमादो यत्र इति॥ मदोऽनुपसर्गे इत्यपि प्राप्ते। अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः इति बाधके ल्युटि हलश्चेति घञ्
सूत्रे मादेसकारोच्चारणार्थः। तेन मादयंते अस्मिन्निति स्त्रियां[illegible]त्रापि भवति। आत्वाद्य हंतो हरयो युज्यमाना अर्वाग्गि
र सधमादे वहंतु॥ सहस्थ इति॥ सहतिष्ठतीति सहस्थः। आतोनुपसर्गे इति कः॥ साढ्यै॥ एनेन योनियासंते निगमे॥ सहेः क्त्वा

प्रसयइति॥यदेत्स्वाप्रत्ययस्यछैश्चादेशाश्च नियात्यत्तो साढौ।सहेः स्वाप्रत्ययस्यछैहोढः।एुलम्।ढोढेः।लोपः।ढूलोपेतिदी
र्घः॥साढ्वाइति॥ढत्वाभिः इर्वत्।तनिरनतीयमिति।।नचिल्वतोऽराञ्जे स्यात्तथा भूतरिचक्रे तिमत्रेसाढूस्याघुराज्ञेपद्यतेत न्न
संगछेतेतिमावः।स्तृत्वेइति शाह्वः प्रकारार्थे।तेननिष्ठायामपिनियातनं बोध्यम्।अषा ढ्हो अग्नेत्वृषभः॥ढ्योरिति॥अ
स्य आचार्यस्यद् योमेधं एतत्र उकारलकारज्ञासंयघतेऊ ष्मणा संपुक्ः।ढकारः ऊकार तामेनी सन्वयः॥ ॥अषायदी
ति॥ ॥अषैयादा।असाइतिवृ हुद्री हे संख्यासु पूर्वे स्ये ति यादस्य लोपेकृतेयादेन्यनरस्यामितिडी.प्॥मंत्रेसो मा॥से
मञ्चश्ववर्ड्रिय विश्ववेम्यएषां मनुष्यसयेपरे दीर्घः स्यान्मंत्रे॥ओषधेश्च।नव कृद्धिकाएदितिङी षामानार्थे नाञ्जोतोहा
ननापत्तेः इष्येनेलाघुरान्तः।लघावंतइतिपि सूत्राज्ञा।कृचित्तु।घइतिसम्रहपद्यहएं ननरपन्नमयोः छेदस्सि घमाहृस्ये
वदीर्घदर्श नान्न॥ ॥उतवेति॥मार्यायाः मात्ता स्याल्नः ततः पंचमी॥म्रागेत्तेरिति।नपुत नपूनध्य नाम्बुनितत वादेश्नः।
अत्रपिबानि.तंनास्ति॥उरुष्याणाइति।उरुष्येतिकंडूरियगंतोरक्षणार्थकः।लोढः सेर्हिः अनोहेरितिलुक्ःनउ
स एयन श्वथानुस्छोहृसुप्पइतिणालम्।उकः॥इतिस्यसुजियरतोदीर्घः स्याद्दिवः यत्रो॥ह्वाचस्तिङः न स्यानः दीर्घः	राम॰
स्यादृचि॥विघ्नेति।विरता ने।लट्।विदे लढोवेनिमसः स्थानेमः॥ऋकेइति॥लिडोमध्यमपुरुषवचनम्॥नियातनस्यच॥दी	१८

घं॥ स्यान्मंत्रे। एवमादृश्चादिषु पाठान्निपातः॥ छंदः॥ नामीतिकर्त्तते कृल्लोपे पूर्वस्य दीर्घो णत्वं इत्यतः दीर्घ इति वचनं॥
नामीत्यादि॥ ऋभुक्षाणमिति॥ ऋभुक्षिन् प्रभृतं उणादिषु निपात्यन्ते। इनोऽत्सर्वनामस्थाने इनोकारस्याकारादेशः। ज
नितेति॥ जनयितृ सप्रथाः॥ एमिना निपातनं पूर्ववत्॥ आन इति॥ नशो लुङि मंत्रे घसेनिले लुक्। नशेर्यस्य स्य आ
वेन सुश्चेति षः। जश्त्वेन डः। तस्य चत्वेन चः॥ आचरिति॥ हुञ्नो लुङि लेलुक्। गुणः रेफस्य विसर्गः। बहुलं छंदसि॥ मा ह्वो
गोप्यमा ह्वोगे पिब हुलमड्डाटौ भवतः। अमाह्वोगेपि न भवतः। माह्वोगेपि भवतः॥ जनिष्ठा इति॥ जने लुङि था
स च [illegible] मामाभवः। माह्वोगेप्यडागम मम ददाहरति॥ मा व इति॥ वः युष्माकं क्षेत्रे भार्यायां पत्नी जानि परे पत्नी जानिवी
र्यो [illegible] मात्रवाप्नुः॥ उदानिमाभूवन्। वयः कर्म [illegible] लुङ् अस्येन यरस्मैय [illegible] [illegible] जेनिह [illegible]। इदं काशिकानु
रोधेनेदाहृतम्। अध्ययनं तु [illegible] लेवदृश्यते। माघ [illegible] दारणं तरमन्वेषणीयम्॥ उर योरे॥ इरे उ [illegible] स्वरे आदेशः
स्याच्छंदसि॥ रधे इति॥ धात्वोर्लिटि [illegible] स्य लिट [illegible] रिति इरे चि [illegible] रेभावः। ननु चात्र परत्वात् रेभावे कृते। न जारि ल
[illegible] लोपो न प्राप्नोतीत्यत आह॥ रेभावस्येति॥ नन्वेवमपि इरे भावस्यैव [illegible] शिनिपमादिस्यागमः प्राप्नोति न चेरे भावस्यैव य
[illegible] कृत [illegible] स्वरितार्थत्वात् [illegible] इत्यत आह॥ मंत्रेति॥ कथं पुनर्लाक्षणिकस्य [illegible] रेफस्य रेभावो भवतीत्यत्रा

सु०वै०
१९
19

हः ॥ तद्धयं चेति । द्विवचननिर्देशाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति भावः ॥ तन्वादीनां ॥ तन्वादीनां बहुलमिय
ङुवङादेशाः स्याच्छन्दसि ॥ तनुवमिति ॥ अधातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते ॥ तन्वमिति ॥ वा छन्दसीति समिपूर्वत्वाभावे यण् ॥
त्र्यंबकमिति ॥ त्रीणि अंबकानि नेत्राणि यस्यासौ त्र्यंबको रुद्रः ॥ विभ्रलिरेति ॥ ॥ ननु विस्तारे । लुङः प्रथमपुरुषबहुव
चनम् । अत्राल्लोपस्यासिद्धत्वेपि अतएकहल्मध्य इति एत्वाभ्यासलोपौ न लोपविधानसामर्थ्यात् । पासि मेति ।
पिल्त्रपतने । लिटो मसो मस्यरुः । विभ्रलिरे पेतिमेति भाषायाम् । घसिभसोः ॥ अनयोरुपधालोपः स्याद्धला हस्व
जादेश्चङिति ॥ सग्धिरिति । अदेः क्तिन् । बहुलं छन्दसीति घस्लादेशे उपधालोपे च कृते झलो झलीति सलोपः स्तकार
स्य धत्वे घस्य जश्त्वेन नतः समाना । धिः सग्धिरिति समासे कृते समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति सत्वे ण । समान
स्य सः ॥ बब्धामिति ॥ भसेर्लोटि तां स्तुः । यां नि समप्युपधालोपं बाधित्वा बाहुलकात्प्रथमं प्लाविति द्वित्वम् । ततउ
पधालोपे सलोपधत्वजश्त्वानि कर्त्तव्यानि ॥ प्रबुभूषणु ॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः स्यात् ॥ शृणुधीति ॥ बहुलं छन्दसीति श्नायोर्लुक् । उरे
ह्युपूर्वस्य सुत्वं हलि चेति दीर्घः ॥ उरुणस्कृधीति ॥ नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वम् । कृं करदिस्यादिना विकरणलोप
स्य सत्वम् ॥ अपावृधीति ॥ दीर्घः पूर्वेण ॥ अभ्यासस्य दीर्घश्चेति । तुजादित्वादिति भावः । गमंधीस अत्र उदात्तोपदेशे सा

राम०
१९

रिनामलोपो न हेरछिः स्यात्॥ यमेः प्रायो लुगिति॥ बहुलं छन्दसीत्यनेन। एवमुत्तरत्रापि॥ विभाषेडोः॥ रुत्तनोहलादिरिसनत्र
सन इति तु रिष्टे मे यशस्विति। अतः इष्टे मे यशस्विति च न दृश्यते॥ सनस्थाने इत्वादि॥ सत्यपास्त्व॥ सनुतात् वृद्धाश्चति वास्तु
वा दृश्यते णिचि च यणादेशो नियम्यते॥ न पाहसेति॥ न स्यात् सिद्धं लाघवे स्येति लोपो न। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः स्त्वङ्गवान् परि
भाषयावारणीयः। यद्वा मकारमात्रस्य लोपः। न लोपः स्येति लोपे कृते प्रसङ्ग्याकारस्य प्रवृत्ताम्॥ श्री॥ इति षष्ठः
॥श्री॥ बहुलं छन्दसि। छन्दसि विषये बहुलं हु डा[illegible]गमः॥ दुहे इति॥ दुहे लेट्। एकवचनस्य टेरेत्वे लहू। न लोपः॥॥
लोपाभाव इति॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति सस्य वैकल्पिकत्वादिति सर्वं॥ अरम्रमिति॥ दृशिर् प्रेक्षणे। लुङ्व्यत्यये
न प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिप् तस्य रुडागमः॥ नेतर॥ इतरशब्दाच्छस्वरयोः स्वमोरड् आदेशो
न स्यात् छन्दसि॥ इतरमिति॥ अद्ड् तरादिभ्यः इत्यस्य अभावे अमो मि त्वम्॥ क्त्वो ल्यबिति॥ समासे नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबि
प्राप्ते छन्दसि क्त्वापि विधीयते। न दृश्यते॥ क्त्वापि॥ अनञ्पूर्वे समासे क्त्वा इत्येतस्य त्वा इत्ययमादेशः स्यात्। अपिश
ब्दात् ल्यबपि स च समासे। समासे च भवति अप्राप्तिविषये ल्यपः प्राप्तिर्यथार्थात्परिशिष्टस्य अन्यथा वा छन्दसीसे वक्तव्
यात् तथा च छन्दोरेविधिमनुविदधाना ऽकल्पसूत्रकाराः अपि प्रयुञ्जते आख्यनाक्षीणा अनेति॥ परिधाय पिबेत्॥

सु·वै०
२०
20

गिराजं नासरि पूर्वो दृधातेः स्त्र्यंत स्यल्पवादेशो प्राप्तेत्वाऽऽदेशः। सुपाम्॥ ॥सुपां स्थाने सुः। लुक्। पूर्वसवर्णः। आ। आत्। शे। या
डा ड्या याच्। आल्। एते आदेशाः सुपां स्युश्छंदसि॥ यंथ्या इति॥ व्यत्ययो बहुलमित्येव। सिद्धमिदं। उकारे हि तत्र सुपस्तिङ्। यत्र हे सा
ह्निनस्यैव प्रपञ्चः॥ धीतीत्यादि॥ धीती मती सुष्टुती इत्यादिष्वपि तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः। प्रमाणेन आन
यात्। सवर्णो दीर्घत्वम्। दृविभिरप्राविति। प्राप्ते आ इति। अनेन आदिसवर्णाकारेऽपि ष्विव्यत इतिर। दीनम्॥ ननादि १
ति। न तपावृहारस्य तस्या हादेशः। न विभक्तौ तुस्मा इतीत्संज्ञाप्रनिषेधः। पादेवेत्यादि॥ पत्नत्पादादेरम् न स्यात्। युष्मे इति॥ युष्म
दः सप्तमीबहुवचनस्य शे आदेशः शेषे लोपः॥ अस्मे इति॥ मूर् इति प्रगृह्यत्वात् रयादेशाभावः। नाभा इति॥ डित्यादि लोपः॥
नाम्नानुष्ठ्या इति॥ षष्ठ्यर्थं तिस्यचेकाप इति प्रक्रम्य इदम् धर्म्ये प्रैषे पठितम्। ताः चेत्कीः। अनुष्ठ्या अनुष्ठानेन अनुक्रमे
ण गणनया प्रत्यापत्या उच्यावयतात्। भवान्विप्रासनेकर्णानुपृथक् पृथक् करोतु भवानित्यर्थः। अनुष्ठानमनुष्ठे ति अ
नुपूर्वो ष्ठिष्ठतेः डः तृतीयैकवचनस्य ड्यादेशे डित्वादिलोपः। नन्वनुपूर्वात्तिष्ठतेः नस्त्र्योपसर्गो इति अडे बाधित्वास्थागाया
यचो भावे इति क्तिना भाव्यमिति चेत्सत्यम्। पूर्वे यत्र वा रक्षितोऽनरेति सूत्रे व्यवस्थायामिति निर्दिष्टत्वादुङ्·पि। सामान्याये रा·म·०
सहायकाप्रयत्नात्। नरेतन ध्वनयत्निव्यवस्थावदिति॥ साधु इति प्राप्त इति॥ सोर्लुकि प्राप्त इत्यर्थः॥ वसंत इति प्राप्ते अल्। २०

पूर्वसवर्णो तु अतो गुण इति स्यात् ॥ [illegible]यति । उरुहा हृ भ्यां तृतीयैकवचनस्य यारेफः । सुसेत्त्रियेति ॥ सुसे त्रियप्या हृतृतीयैक
वचनस्य शियादेशः । शि त्वादिलोपः ॥ वाहुनेति प्राप्त इति ॥ काशिकायां तु प्रवाहुनेति प्राप्ते इ सु ञ्ञ त स्समासध्यमादि सवधेयम्
प्रेति हि नसमस्तं पृथक् स्वरदर्शनात् नपरकारे विच्छिद्य पाठः अत्वात् आत्मा नान्वयीति ध्येयम् ॥ स्वभूयेति । अयाचो कारं
सुपि चेति दीर्घ निमित्त सत्यैः । अनो गुणो इति पररूपम् ॥ ॥ नावयेति ॥ नो भ्यां दृतदा इत्यस्य इयारः ॥ रिःस्वरेति ॥ रि नीतिस
त्रेणा । अमो । अम इति मि बारे प्रयोग स्यते । न द्वितीयैकवचनं छंदसि दृष्टानुविधानात् देत दाह । मिवारेश्यास्येति ॥ शिलास
वीरेश्य इति ॥ शिलकणां भावे तु अलोन्त्यस्येति मकारस्य स्यात् । आदेः परस्येति तु न पंचमी निर्देशाभावात् । न च मकार
स्य मकारवचने प्रयोजनाभावात् सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात्
मोराजि समः क्वौ इत्यत्र यथा ॥ वधीमिति । हनेर्लुङ् । हनो वध लिङि । लुङि चेति वधादेशः । च्लेः सिच् इट् ईट् नस्य स्थ इति
मियोः मभावः ॥ ॥ ध्वमो ध्वमो ध्वा इत्यादेशः स्याच्छंदसि ॥ वारयध्वादिति ॥ हृञः णिचि लोट् ॥ यञ ॥ इति निकारस्
य जध्वेन मिति पाठं त्वात्वावकारस्य यकारश्च नियासते इत्याह न दूषयति वकारस्येत्यादि ॥ प्रामादिकीति ॥ लक्ष्ये व
कार पाठस्य तु निर्विवादत्वाद्वेद भाष्येयि प्रकृत सूत्रस्य मलोपमात्र परतोक्ते श्चेति भावः । नस्य । मध्यमपुरुष बहुवचन

सु.वै. स्येति। प्रथमपुरुषैकवचनस्यानुनग्रहणं छंदसि दृष्टानुविधानात् पूर्वोक्तगणाभ्यां बहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च। कृण्वन्ता इति॥
२१ कृवि हिंसाकरणयोश्च धिन्वि कृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः अकारः अन्तो लोपः॥ गमयन्ता इति। गमेर्णिच्। जनीजृष्वितिः॥
21 अमन्तत्वान्मित्संज्ञायां मितां ह्रस्वः। लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तनादेशः॥ तप्तनप्तनथनाश्च इति तबादेशः
मृणः॥ प्रणोनेति॥ प्रुष्प्रवणे। प्रुतः प्र चेति प्रु प्रत्ययः प्र. भावश्च यिलेनाङि. त्वाङुणः॥ सुनोतनेति॥ पुनः अभि
षवे। स्वादिभ्यः श्नुः। तप्तनप्तनथनाश्च। दधात नेति॥ अत्राप्यङि. त्वात् आभ्यस्तयोरित्याकारलोपाभावः॥ इदं नो। अ
नगृहे। वयवचनः। इन अन्तेयस्य म इदं नः। नयस्कर एम संदेहार्थम्। तथा चायमर्थः। मसइस्य यं परः इकारं
लोप भवति मसः सकारं तस्य इकार आगमो भवति स चान्तस्यां लोपभवतीत्यर्थः॥ नदेन्तग्रह॥ मसइस्यमिति॥ तत्र
यदि सकारेयमर्दं न इकारं तत्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मसइरिति वाच्यं स्यात्। तस्मात्त्वविच्छिन्नस्वसकारे इकारस्य उप
सर्जनीयः अन्तग्रहणं च तत्रकृत्स्नस्यानेकाल्शित्सर्वस्य इति किलादेशागमलिङ्गस्याप्यभावेप्यर्थात् आगमो यं संपद्यते तदे
तदर्शनयन्नाह॥ मसइगागमः स्यादिति॥ एवं च मसइशिति कृत्वं प्रत्याहारसंदेह प्रसंगात् यथानो कृमः॥ एम राम०
सीति। इगागमो मसः तस्य इकारः अन्तावयवः॥ स्मसीति॥ अस्तेर्मसः। श्नसोरल्लोपः। स्कोपकू। लकारस्य यः॥ २१

गमः स्याच्छंदसि ॥ त्वायेति ॥ गमेः त्क्वा अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः त्क्वा इत्यस्य यगागमः ॥ यंस्तृहीन ॥ त्क्वा
प्रत्ययस्येति ॥ यङेः परस्येति शेषः ॥ इष्ट्वीनमिति ॥ यजेः त्क्वो [redacted] वचिस्वपीति संप्रसारणं व्रश्चे
तिषत्वम् ॥ ष्टुत्वं आकारस्येनादेशः ॥ पीत्वीति ॥ पिबतेः त्क्वा घुमास्थेतीत्वम् ॥ आज्ञसेः जसेरिति पूर्वाचार्यानुरोधेन नि
र्देशः ॥ देवासइति ॥ असुकि कृते जसः सकारस्य अवर्णात् असुकः सकारस्य विसर्गः ॥ श्रीग्रामणीति ॥ आस्यवामीति नरी
लविकल्पान्नरी त्वामावेडं ग्रहणमिदं बोध्यम् ॥ नरीत्वपक्षे तु कृत्स्वनघायो नुडिति नैव सिद्धम् ॥ स्वनयाम
णीनामिति ॥ सूत्राद्ग्रामण्यश्चेति नरेनरयोगः ॥ गोः य ॥ गोः इत्येतस्मादुत्तरस्यामो नुट् स्यात् सरे नेपादश्चेदस्य कृपादे
गत्वं नेछंदसीत्यधिकारात् ॥ छंदसि ॥ छंदसी त्येव सिद्धे अपिरप्यते इत्येतत्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् ॥ अन्यथा आ
रंभसामर्थ्याल्लकस्यचिदेव व्यभिचारः स्यात् भाष्ये नादाहावचीमुर्नुकं हलावयिभवति ॥ अस्त्रभिः ॥ विभक्त्वाविन्नुकं अ
विभक्त्वपि भवति ॥ अस्त्रचं तयदनस्थाविभक्ति ॥ अस्त्वं नरस्त्रा ह्रिशाह्मान्न तु पूत्रनउः कृते अनोनुडिति
मनुपोनुट् अनडो नकारस्य लोपः ॥ टक् ॥ आच्छीनघोर्नुमसाम नरुहइत्येतः नुम्सोइत्यनुवर्तनेन दाह ॥ नुमपादि
ति ॥ कीदृङिति ॥ किमुपपदे दृशेरुपपदे समानान्यादिषु दृशोनालोचने कञ्चेति दृशेः क्विन् इदं किमोरीशकौ ॥ किमः कीत्वादे

सु॰ वै॰
२२
22

शः॰ नुमसंयोगांतलोपः श्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वेन नस्य उः॰ उ॰ मोक्षस्वार चीति ड॰ ऊ॰ स्ववानिति ॥ अवते रसुन् सुषु अवोप
स्येति विग्रहः । स्ववस् शब्दात् नुमि कृते सांतमहतेति दीर्घः॰ संयोगांतलोपः न स्यासिद्धत्वान्नलोपो न॰ स्वनवानि
ति ॥ तुधातुः सौत्रोऽस्त्यर्थः नन्नो॰ तुन् स्वंतवो हृद्धियस्येति विग्रहः ॥ ततुरिरिति ॥ तरतेरादर्गमेति किन्प्रत्ययः ।
उत्वेतस्य द्विर्वचनेचीति च्छानि वड्वा वा नत्व॰ स्येतस्य द्विर्वचनमुरदत्वम् ॥ दुकरे ॥ श्वादितो निष्ठायामितस्य
तो निष्ठायामिति वर्ज्जते नदाह ॥ ।निष्ठायामिति त्रदुतमिति ॥ नदुतमदुते॰ अपरिदुताः ॥ छंदसि बहुवचनांतस्ये
त्प्रयोगात् शीना दृढुवचन निर्दृशः ॥ सोमे ॥ दुरूगुणाखिति ॥ दूत्र्सादेशस्या भावोऽपि बोध्यः । असित ॥ असु अदनेः संकमु
स्तमुरोधनार्थौ । चतेयाचने । कसगतौ । शसुहिंसायाम् । शंसुस्तुतौ । शासुअनुशिष्टौ । त्सरछद्मगतौ । तरणायोः हृउ॰ सं
भक्तौ । हृत्रवरणे । ज्वलदीप्तौ । क्षरसंचलने । क्षमुषुसहने । दुवमउद्गिरणे । अमगत्यादिषु ॥ अष्टादशेति ॥ क्षमितेतिया
ठपक्षेनुएकोनविंशतिः ॥ उदित्वान्निष्ठायामिट् प्रतिषेधे प्राप्ते इति ॥ उदितो वेति क्त्वायां वेट् स्ताघस्य विभाषेतिनिषे
धे प्राप्ते त्वर्थः । विधक्षमित इति ॥ अनिदितामितिनलोपः । वेः श्वातेर्नित्यमितित्वम् ॥ उत्तभितेति ॥ उदः स्थास्तंभोः पू
र्वस्येति पूर्वसवर्णः सकारस्य थकारः तस्य स्वरे सरिसवर्णे इति लोपः ॥ अभ्योपसर्गपूर्वस्यमाभूदिति ॥ यदिस्यादुत्तभि एम॰ २२

स्का

ग्रहणं व्यर्थं स्यात् ॥ ॥चनो इति ॥ ॥चनप्रत्ययोऽपि उत्तमसहस्राद्गुणः नियातेन सहस्रकीकसच्छेदस्तु परकालेणां संप्रह
पः ॥ भूयामो इति ॥ मंत्रे भूयामो इति यथा ॥ नियातनं बहुत्वायेक्षमिति ॥ तेनकृत्स्वरसंप्रयोगः एकवचनांतोऽप्युदाहृतम् इ
ति भावः ॥ अश्वस्याविशाहेति ॥ अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ननोदीया इति ॥ सन्नेभ्य इति विहितेन ॥ बभू
थ ॥ निगमो वेदः एषां वेदे इद्भावो नियात्यते ॥ क्र्यादिसूत्रे गाद्भावे सिद्धे निगमस्वेति नियमार्थं नियातनं ततरे
तदाह ॥ भाषायां तु ववरिथेति ॥ स निसं ॥ सनिपूर्वात्स नोते वा सनिससनिवांसमिति नियात्यते ॥ कसोरिति ॥ नेद्
शिकृतीति निषेधे प्राप्ते नियातनम् ॥ यावका इति ॥ पुनंति पावयंति वा यावकाः पुनातेः यावयतेर्वा राबुल् । ठाप् ॥
६ दधादिति ॥ दधातेर्लोटि प्रथमैकवचने तिलकम् ॥ दधाति इति स्थिते आकारलोपः ले उष्ठाविस्पष्टागमः इतश्च लोपः पर
स्मैपदेष्विति इकारलोपः । दृशृषेयजमानाय रत्नानि दधद्धारिसप्ती ॥ दर्दरिति ॥ दृणातेः रूपं लोपभावे रूपमाह
दर्दिरिति ॥ मीनातेः ॥ धारीनांड रुस्वइ सतः इरुस्व इति वर्जितेन तदाह ॥ धिनिर्ध इति ॥ प्रमीणातीति ॥ हि तु मिने
गौ निगलम् ॥ आइरमिति ॥ अस्ते ले इतिप् आदौरीनामिसाद् ॥ ब्रा येत्तु कृत्स्नं इति सिच इनीड भावे अप्रकृत बाहुलं
श्रादिलोपः रूत्वविसर्गौ संहितायां तु मोमगो इति रेफत्वम् ॥ लोपः पाकल्पस्येति यलोपः ॥ जसादिष्विति ॥ आदिमा

सु॰ वै॰ द्वः प्रकारेतेन पूर्वयोग निर्दिष्टानामपि ग्रहणम्॥ पातक्रत्वइति॥ नसिचेति गुणाभाव पक्षे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घोपि
२३ वाछंदसीतिवत्तमात्रनभवतीति यणादेशः प्रवर्तते॥ यवेइति॥ घेर्ङिति लस्य भावे यणः॥ जुजोषदिति॥ जुषीप्री
23 तिसेवनयोः। लेट्। व्यत्ययेन परस्मैपदं तिपइतश्च लोपः परस्मैपदेषु इतीलोपः लेटो ड्डाटौ विसर्जव्यत्ययेनणपः
श्लुर्द्विर्वचनम्॥ नछंदसि। इहपरिज्मा नेतयोदीर्घमात्रं प्रतिषिध्यते नहि अकृत्सार्वेति दीर्घः स्यात्। अथवा दे
प्रकृत्ते पुनरुक्तः सगृह्यते: अतआह॥ इत्वदीर्घौ नेति॥ काचिपदुक्तं तन्नेति व्याख्यानादिति भावः। अत्रचतृतीय
कमनुपदमेववक्ष्यति। पुत्रीयंतमिति॥ पुत्रमिच्छतः पुत्रीयतः॥ जनमिच्छतो जनीयतः। लटः शत्रादेशः। उर्गि
इवामिनुम्॥ दुरस्यु॥ दुष्टशब्दस्य दुरस्भावो अत्र विणशब्दस्य द्रविणस् भावः हषस्य च परए भावश्च निपात्यते॥ दु
ष्टीयतिइति॥ प्रकृतिमात्रेऽसंख्ये उत्प्रत्यय स्वस्य समानार्थे नतन्नासुक्षिप्यते सादि बोध्यम्। अष्टवायंतइति॥ ॥
अश्ववृषाभ्यां च लटः शत्रादेशः। अघायवः॥ छंदसिपरेच्छायामिति काचक्याच्छंदसीसुप्रत्ययः॥ इदमेवस
त्रंतृतीयकमिति॥ अन्यथाहि दीर्घे रोरोव सिद्धत्वादीत्वचनमनर्थकं स्यात्॥ देवान्जिगातीति॥ नच्छिरंप्रत्यु दाहर एम॰
णं अत्र दूपविकलं यजुषिकाठकइ संग्राद्दय स्यापितत्रमत्वादित्या श्रंकाह॥ बहूचानामस्ती[redacted] २३

तिः। तत्रेदं दृष्टमिति भावः। काठक इति किम्। यजुर्वेदशाखांतरे मा भूत्। अन्यत्र तु मन्त्रयुरिदमस्ति। कव्यध्व
र॥ कवि अध्वर एतन्नामं त्यस्य लोपः स्यात् क्वचियरे स्त चि विषये। मगध्वादिगणे अध्वर्युशब्दः यद्यपि ते
न ह्युत्पत्त्यनंतरं बोध्यम्॥ विभाषा॥ जहातेरंगस्य विभाषा हि आदेशः स्यात्। हीलेति। हि आदेशाभावे घु
मास्थेतीत्वं कश्चित्तु दालेति पाठ स्तत्र छांदसत्वान् घुमास्थेतीत्वाभावः॥ वसुधितमिति। कर्मधारय
इति हरदत्तः। वसूनां धातारं प्रदातारमित्यर्थ इति वेदभाष्यम्। नेमधित। ता मियर्यी येनेम णशब्दः अ
यं कर्मधारयः॥ धत्स्वेति। आम्पस्तयोः एत इत्यालोपः। दधस्तथोश्चेति भष्भावः। धिषीयेति। आशीर्लि
ङ् आत्मनेपदे उत्तमपुरुषैकवचने इट् धातोरित्वं सिया सते। तद्धा ह। आपीलिङीति। मा हि नेति। यदृल्लोमा
स इति मासइत्यादेशः॥ नकत्तीति। अनुदात्तसार्थउपन्यासः॥ कीषमत इति। कृगिरिको च लुक्तीति री

ग्गामः। लोके तु चर्करीक्रियते कृषीवलः॥ धृङ् इति॥ धृङ् अवस्थाने। धार्यते वैति। स एव एवं नः तत्र दाधर्तेरेस
न्त्र क्षारय्यते। शपः श्लौ॥ लुक्। अभ्यासस्य दीर्घत्वं च निपात्यते। धृङो वा शपो प्राप्ते व्यत्ययेन शप् न तत्र श्लौ अभ्या
सस्य त्वं च अत्र परस्मैपदमपि निपात्यते तस्यैव यङ् लुक्यभ्यासस्य रुगागमपवादकं दीर्घत्वं निपात्यते इति।
दर्धर्तीति अत्र यङ् लुक् पक्षे दाधर्तीति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याभावो निपात्यते। रुग्रीकौ च लुकि कृते न प्से
स्येव रुक् सिद्धः। श्लु पक्षे तु रुगपि निपात्यः। दर्धर्षीत्यत्र यङ् लुक् पक्षे न किंचिन्निपातनम्॥ किं तु भ्वा बोभव
तेर्यङ् लुङ्। नाभ्यस्तस्य लोट्॥ गुणाभाव इति। ननु भूसुवोस्तिङि इति गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमनर्थकमिति चेत्सत्यम्।
ज्ञापकं तर्हि निपातनमेतज्ज्ञापयति अन्यत्र यङ् लुगन्तस्य गुणनिषेधो न भवतीति तेन बोभवीत्यत्र भाषायां गु
णः सिद्धस्तदेतद्दाह॥ तेन भाषायामिति। तिजेर्यङ् लुकि आत्मनेपदं निपात्यते तद्दाह। तिजेरिति। सम्प्रतौ लिडि
स्येयि भ्वा त्विति द्धि लम्। अभ्यासस्य हलादिशेषापवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते। अर्तेर्यि पस्यो ऽष्ठे नि अभ्या—

त्वेनियासतेतद्दाह॥ इयर्तेरिति॥ करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शातरि अभ्यासस्य चुत्वाभावो नियात्यते स्तत्स्थेति रिगागमस्तदाह॥
करोतेरिति चुत्वाभाव इति। कुहोश्चुरिति प्राप्तस्य। बिभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शातरि अभ्यासस्य चुत्वाभावो नियासते तदा
ह॥ बिभर्तेरिति॥ जश्त्वाभाव इति॥ अभ्यासे चर्चेति प्राप्तस्य॥ दविध्वत इति। ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शातरि जसि रूपं ना
भ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः। द्युतेर्यङ्लुके तस्य शातरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽलं लच नियासतेतदाह॥
द्युतेरिति। संप्रसारणाभाव इति॥ द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणमिति प्राप्तस्य। सस्तूवेति निगमे। दाधर्त्तीति दिष्टेतसपि तव्य
माविवष्टीति। वर्णकालेटितियिप्रायः भ्लोद्वित्वमभ्यासस्येत्वं वञ्चेति पत्वं सूलम्॥ ॥इति सप्तमोऽध्यायः॥ ॥
प्रसमुपोदः। समाहारद्वन्द्वः। समासान्तविधेरनित्यत्वान्न द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति टच्न। प्रप्रायमग्निरिति। नात्र द्विव
चनस्य किंचित्प्रयोजनं केवलं पादपूरणमेव कार्यं न चैवं विधस्यार्थस्य प्रयोगोऽस्तीति सामर्थ्याच्छन्दस्येवेदं विधानमि
त्याहुः। छन्दसीति। हरिवते इति॥ हर्योर्विधं नेपस्येति हरिवान्तन्तस्मै। हरिशब्दान्मतुप्मकारस्य वकारः॥ मीवोनिति
वो रूपधाया दीर्घ इकः इति दीर्घः। अक्षण्वन्त इति। अक्षिशब्दान्मतुप्। अक्षिदक्षिसक्थ्यस्थ्नामनङुदात्तः छन्दसि
दृश्यतेऽनङ्। नुडोऽस्य लाक्षण्वेन तोपेभूतपूर्वोगस्यानुट्। एतत्कृतन नुपदियएदिं नुट्। क्रियतेतस्य मनुपस्त्रहरो

५

सं०वै० नग्रहणान्माडुपधाया इति वत्वं स्यात् मतुपस्तु नस्यात् नुडा व्यवधानात्। यदि तु पूर्वो नो नुट् क्रियते तर्हि णत्वेन स्यात् पदान्तस्ये
२५ ति निषेधादिति चेत् सत्यम्। नुडोऽसिद्धत्वान्नो न दोषः। नन्वेवमवग्रहे दोषः स्यात्। अत्र क्षितिणिति णत्वं न स्यादवग्रहे दूरं ■ ति अत्र
25 क्षे सकाराणां तमवगृह्णीनुमुच्चितमिति चेत् सत्यम्। नलक्षणे न तपरकारेणानुवृत्तेः। यत्कारैर्नो मल्लक्षणमनुवर्त्तनीयेन स्मा
घ्यालक्षणं यदंकर्तव्यमिति महाभाष्ये स्थितम्। किं च ईयिवांसमित्यादौ यत्त्वं विनापि अवग्रहः क्रियते पूर्वं मि
एग्निनेत्यादौ समपि यत्त्वेन क्रियते इत्याद्यस्येति। नरसमयोरित्यर्थः। नरपूनमयोघ इति नरपूनमयोर्घसंज्ञा विधा
नात्। सुपथिंतर इति। सुपथिन्शब्दात् द्विवचनविभक्त्योपपदे इति तरप् नलोपः। नरयोर्नुट् न स्यान्नुस्वारः॥ भूरि
दावत्र इति। भूरिदाव्नः परस्य तरप्त्यो स्तुड् वाच्य इत्यर्थः॥ भूरिदावत्तर इति। आतो मनिनिति स्यादिना दाधातोर्वनिप्। तदंता
त्तरप् नलोपः प्राप्तः यदि क्रांन स्येति नलोपः। नुडागमः। ईद्रथिन इति। रथिन ईकारान्तादेशो घे परे। रथीतर इति। र
थ्यशब्दात् तन इति ठना वितिमत्वर्थ यइति। तदंतात्तरप् नकारलोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः। यदि तु नकारलोपाय
वादौ नकारस्थाने ईकारो विधीयते तदा न स्यात् सिद्धत्वादेकादेशो न स्यात्। रथीतममिति। इद्रूपरकारः दूस्वांतमव राम०
ग्रहं इति। अत्र न्येषामपीति संहितायां दीर्घ इति न ह्रस्वः॥ नसत्ता। एतानिच्छंदसि विषये नियात्यंते नत्त्वाभाव इति। २५

रहाम्पा मिति प्राप्तस्य। निषत्त मिति। सरिरप्रते ऽर्थि विषत्वम्। अनुत्र मिति। अनु अमिति भाषायाम्। एट तन्त्रियात्तनारंभ
सामर्थ्याज्ञापायां तु रविदेशो दृश्ने ति विकल्पो नेत्याहुः। प्रवृत्तं मिति। यदालदेतेस्तदाज्वादलोत्वादिनाऊठ्। यदानुवरू हिं
साया मिमस्सनदाराल्लोपः। एत्वसस्ये ति। नियातनादुत्वस्यात्वं तूरणयर इत्येव सिद्धं कार्यकालयक्षाप्त्र यत्रो न
परिभाषाणामसिद्धत्व प्रकारोपि प्रदर्श्यते। गृत्नेमि मिति। गृत्ती मिति भाषायाम्। अग्र। ऊभ यथेतिव्याचष्टे। हवोरेफो
वेति। ससजुषोरुरिति नित्यं रुत्वे प्राप्ते पक्षे रेफादेशार्थमिदम्। अग्रसण ऋ ईषदर्थे अग्रा स्तमित मिति भाषाया
म्॥ यथा॥ अवीरक्षणाम्। अग्र एचेति। यदारुत्वं तदा भोभगोइति रोर्यत्वे लोपः शाकल्यस्येति लोपः॥ भुवमु
महाव्याहृतेर्भुवस्शब्देन स्यछंदसि विषये रुर्वा रेफो वा निपातो महाव्याहृतयः पृथिव्यंतरिक्षस्वर्गाणां वाचिकाः। इ
हतु मध्यमायाः ग्रहणम्। महाव्याहृतेरिति किम्। भुवो विश्वेषु भवनेषु तिष्ठ। तमेनद्भुवते मंछंदसि लुङ् लङ् लिट
इति वर्त्तमाने लङ्। भिपूर्वाधि गुणाभावश्छांदसः बहुलं छंदस्यमाङ्योगे यीत्यडभावः। लाक्षणिकत्वाद्वोस्याग्रहणे
सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषायाः अनित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेनत्काययतीत्यादौ मुकु सिध्यति। भुव
इतीति। भुव इत्येतदव्ययमंतरिक्षवाची महाव्याहृति॥ ओमा। अभ्यादानं प्रारम्भस्तदाह। आरंभ इति। अत्रप्लुतः॥

स·वै०
२६
26

च्यपरिभाषोपस्थानाच्च एवं प्लुतः । मकारस्त्वर्द्धमात्र इति समुदायोऽर्द्धचतुर्थमात्रः संपद्यते ॥ ये यज्ञकर्मणि । ये इत्येतस्य
यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति । प्रणव । यज्ञकर्मणीति निवृत्ते ते यज्ञकर्मणि टेः प्रणवादेशः स्यादित्याह । यज्ञकर्मणीत्यादि
निवृत्तो मिति । ज्ञि विप्रीणातार्थः लट् तिप् टेः प्रणवादेशः । टेः किमिति । वाक्यस्य टेरित्यनुवर्त्तमाने पुनः टे
ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । असति टिग्रहणे ऽलोऽन्त्यस्येति वचनादीर्घौ सोऽलन्तस्यौकारः स्यात्तस्मात्सर्वादेशार्थं टिग्रह
णमित्याह । हलन्तेस्य समामृदिति । अन्ते ते विशेषाभावाद्धलन्तस्य प्लुतः । याज्यान्तः ॥ ये याज्यान्ता नाम मन्त्रा इति । याज्याका
ण्डे पठ्यन्ते ये मन्त्राः याज्यानुवाक्याकाण्ड इति समाख्यानेन प्रकरणेन ये मन्त्रा इत्यर्थः ॥ तेषामिति । मन्त्राणां तासामिति याहेता
सां याज्यानामिहेदं न ग्रहणं टेरिस्य निवर्त्तकं चास्यादिवि घोषणां वा आद्ये ऽ चान्ते विधौ छिन्ते ऽ न्तेना या एव याज्यायाः
प्लुतः स्यात् । यच्छान्तरेवं न ग्रहणमनर्थकं टेरन्तत्वाव्यभिचारादित्यभिप्रायेणाह । अन्तः किमिति । इतरेऽपि विहिता
भिप्रायमाह ॥ याज्यानामृचामिति । याज्यानाम ऋचः काश्चित्समुदाय हः पादस्तत्र्याच तिवाक्यानि तेषां सर्वेषां
टेः प्लुतः प्राप्नोतीति सर्वान्तस्यैव यथा स्यादित्येतदर्थमेतन्न ग्रहणमिति भावः । अग्नीत्प्रेषणे । अग्नीध्रः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणं त
स्मिन्नित्याह । अग्नीधः प्रेषण इति । विभाषा । पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः प्लुतो भवति । निगृह्यानिगृह्येति नित्यं बन्तं

शप०
२६

अंग कूज३ इति। अंगशब्दोऽमर्षे। कूज अव्यक्ते शब्दे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं। आस्म लिङ्गलोपेति। कूजन फलं नास्मिन्नेवक्षणे पादोऽशास्यसि। पृ० ४

स्वमतात्प्रच्यवनं निग्रहस्तस्यैव स्वमतस्य एवं किल त्वं नि(ग्र)पत्स्यसि कमाख्यास्यतीत्याद्येन प्रतिपादनमनुयोगस्तत्र यद्वाक्यं
तदृहं। अत्र यद्वाक्यमिति निगदितस्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः। अद्य अमावास्येत्येवं केन चित्प्रतिज्ञातमुपपत्तिभिर्निग्र
स्य साभ्यसूयमनुयुंक्ते अद्यामावास्येत्यात्थेति॥ नेदं विहृणोति। अमावास्येत्येवमित्यादि। इस्यो इस्यो३ इति। वाक्या
देरामन्त्रितस्य साहिना द्विर्वचनम्। ननु द्विरुक्तसमुदायेय परभागस्यैव प्लुतः प्राप्नोति न तु पूर्वस्य तस्य परमाम्रेडितमि
ति परभागस्यैवाम्रेडितसंज्ञाविधानात् इष्यते तु द्वयोरपीत्याह। आम्रेडितग्रहणमित्यादि। द्विरुक्तोपलक्षणार्थमि
ति। द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः। एतच्चाम्रेडितग्रहणं भर्त्सने इह स संभवात्प्लुते अंग युज३॥ आका
ङ्क्षतीत्याकांक्षं पचाद्यच्। तिङाकांक्षमिति। आकांक्षं तिङन्तमित्यर्थः। अंग देवदत्तेति॥ अप्रयोज्योऽत्रानुनये अंग देवदत्ते
सेकं चाकांक्षं तद्युक्त मिथ्या वदसीत्यनेन ह्येक्ष्यते। विचार्यमाणानाम्। कोटिद्वयस्पर्शि ज्ञानं विचार इति कथ्यते। विचार्यमाण
स्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते। इह तु विचार्यमाणविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि गृह्यन्ते। सप्तम्येकवचनान्त
स्य गृहे इत्यस्य एचोऽप्रगृह्यस्येति प्लुतविकारः। पूर्वं तु॥ पूर्वं रौरुवसिद्धे नियमार्थमिदम्। तुशब्दः स्थितेरवधारणार्थः।
यथैवं विज्ञायते पूर्वमेव प्लवते इति मैवं विज्ञायि पूर्वं भाषायामेवेति। उदाहरणे तु पूर्वं प्लुतो वितर्के। प्रतिश्रवे। प्रतिश्रवण

सु॰ वै॰ २७ र्थमाह। आम उपसमे सारिः। अंगीकारे सत्यर्थः। प्रतिश्रवणे इति। अत्रोभयत्रापि गतिसमासः। अर्थद्वयेपि प्रतिपूर्वः श्रृणो-
तिः प्रसिद्धः। आभिमुख्ये चेति। अत्र लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य इत्यव्ययीभावः। इत्र किमाह इति। किं ब्रूष इत्येवं
पृष्टे ते अत्र श्रवणाभिमुख्यं गम्यते। अनुदात्ते॥ प्रश्नान्ते प्रश्नवाक्ये यच्चरमं पदं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः। तेनानेन प्लुतो विधी-
यते किं तु दूराद्धूतादिषु विहितस्य प्लुतस्योदात्तत्वे प्राप्ते प्रश्नान्ताभिपूजितयोरनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयते तदा-
ह। दूराद्धूतादिष्विति। तत्रैषा वचनव्यक्तिः प्रश्नान्ते अभिपूजिते च यः प्लुतः सोऽनुदात्तो भवतीति तत्राभिपूजिते
दूराद्धूते चेति प्लुत इति॥ इतरत्र तु अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति। अग्निभूता३इ इति॥ पटा३उ इति अगमः पूर्वान्
ग्रामान् इत्येतस्मिन्वाक्ये अग्निभूते पटो इत्यनन्तरेणसमासम्। तत्र आगम इत्येवमादीनाम् अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यान-
योरिति स्वरितः प्लुतः अग्निभूते पटो अनयोरनुदात्तः। अभिभूते उदाहरणमहा। शोभनः खल्वसि इत्यादि। चिदिति
चोपमार्थे। चिदित्येतस्मिन्निपाते उपमानार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्त४ प्लुतो भवतीत्यर्थः॥ प्लुतोप्यत्र विधीयते न गुणमा- राम॰
त्रं इत्यादि। चिदिनीति। किमः क्रियमाणेन अस्मिन्नुपमानार्थे कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञायेत इ- २७
ति एतच्छब्देनुसति प्रयुज्यमाने इत्येतेन चिच्छब्दस्य विशेषणं प्लुतस्तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारेण सैव भवतीति विभाषोदाहर-

27

णामुत्र्ये नाह। अग्निंचिदिवमायारिति। अत्र न चित्प्रावृद्धः प्लुतः किंतु भयादिसत्वैव अक्रियमाणो इति शब्दे चिच्छस्यैव प्लुतः
स्यात्। अग्निचिद्भायादिस्सत्र तु स्यादिति भावः। अग्निंचिदिति। अत्र कस्ये चिच्छब्दः। अग्निर्माणवको भायादिति। अग्निचि
वमाणवको दीप्यत इत्यर्थः। अत्रोपमार्थस्यागम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः प्रयोगस्तु नास्ति। यद्यप्यन्येषाम
प्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्यापि नावश्यतीति भावः। उपरिस्विदासीत्। अत्रापि वि
चार्यमाणानामिति हितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते। स्वरितमाम्रेडिते। उदाहरणे सर्वत्र वाक्यादेरामन्त्रितस्येति द्वि
र्वचनम्। क्षियाक्षिया। आचारोल्लङ्घनम्। इष्टप्रसन्नमाशीः। दीर्घायुरसीति। अग्नीदग्नीत्। विहरेति क्षियायां तु न
प्रसुदाहृतं निससाकांक्षत्वात् नहि स्वयं हरथेन यानी सुक्ते आचारभेदो गम्यते किं तर्हि उपाध्यायं पदातिं गमयति
स्युक्ते। क्लताद्धै। उदाहरणे गुरोरनृत इति प्लुतः। चतुर्मात्रो इति। ऐचौ समाहारवर्णौ तत्र मात्रा अवर्णस्य मात्रेवर्णो
वर्णयोः तत्र ईदूतोः प्लुते कृते तयोः तिस्रो मात्राः अवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायस्य चतुर्मात्रत्वमित्यर्थः। न तत्रार्द्धमात्रा वर्ण
स्य अर्द्धमात्रे वर्णोवर्णयोरिति मते अर्द्धे चतुर्थमात्रा वर्ध्ये चौपप्लुतः। एसम्। चतुर्मात्रः प्लुत इष्यत इति भाष्यन इति
भाष्यात्समविभाग एवाश्रियत इति भावः। परिगणनमाह। प्रश्नान्तेत्यादि। अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः॥ अनंत्य

स्यायिप्रश्नाख्यानयोरिति च उदात्तः स्वरितो वा प्लुतः॥ अभिपूजिते अनुदात्तं पश्वांगाभिपूजितयोरितिः प्लुतः विचार्यमाणा
नामिति प्लुतः। प्रत्यभिवादे प्रत्यभिवादेऽशूद्रे इति प्लुतः। याज्यांत इति प्लुतः। विभुभूते इति॥ नन्विदं पाणिगणनस्योदा
हरणमयुक्तं पावनासूत्रे एवाहूण हूत इत्युच्यते अत आह॥ अहूणाहूत इति वक्तव्यमिति अन्यार्थेऽवश्यं कर्तव्ये
पाणिगणेन तेनैव सिद्धत्वादहूणहूत इति न वक्तव्यम्। भद्रंकरोषि गौरिति। अत्रासर्वनामस्थान इति प्रतिषेधात्सोप
त्तः पूर्वं यद्दं न भवति। प्रोभनेमालेइमा इदूदेद्द्विवचनमिति प्रगृह्यसंज्ञा। आमंत्रिते इति। अप्राप्त एव प्लुते वचनम्।
अन्या इति। अग्निपावृस्य संबुद्धौ रूपम्। सामंत्रितमि सामंत्रितसंज्ञा तयोर्प्वा। नन्विदं वार्थे इको यणचीत्यनेनैव
सिद्धमत आह। ईदूतोरसिद्धत्वादिति। ननु सिद्धः स्वरसंधिषु कथं ज्ञायते प्लुतप्रगृह्या अचि प्रकृतिभावविधानात्।
नः यस्य विकारः प्राप्तः तस्य प्रकृतिभावो विधेयः प्लुतस्यासिद्धत्वेन तस्य स्वरसंध्याख्यो विकारः प्राप्नोति अत प्लुतः
सिद्धः किमायानमीदूतोः। उच्यते। प्लुतप्रकरणस्य त्वकार्ये न स्वरसंधिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते
ततश्चेदूतोरपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशो अत आह। सवर्णो दीर्घ एवेति। यदीदं नोच्येत अग्ना३ इ इंद्रं य दा३ उदकमि राम॰
त्यत्र षाष्ठिकं यणादेशं बाधित्वा सवर्णे दीर्घः स्यात्। अग्नायाऽसा३ ई चेको सवर्णे शाकल्यस्येति प्रकृतिभावः स्यात्तद्वा २८

धनार्थमिदं वक्तव्यमेव। न तु च तस्मिन्नेव यत्नान्तरमस्ति किं पुनस्तत्र प्लुतपूर्वस्य स्वरस्य यणादेशो वक्तव्यः। सवर्णो दीर्घेनि
त्य सर्वदः। शाकलनिवृत्त्यर्थमपि च्छावर्णपकर्तव्यं यदि कू प्लुतपूर्वः स्वचप्लुतविकारः। भोउ इन्द्रं भो पिबेन्द्र गायत्रीति। भो
प्राप्नस्यकारस्य प्लुतः ततः परस्येकारस्यानित्यात्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेशः तदेवं तस्यावर्णपक
र्तव्यत्वेनैव यणः सिद्धेरनन्तरमाह। यवयोरित्यादि॥ तथा चोक्तं इति कृता किं तु यणा भवतीहेन सिद्धं प्लावितुं तो यदि यं वि
दधाति। नौ च मम स्वरसंधिषु सिद्धौ शाकलदीर्घत्वविधाननिवृत्तौ॥१॥ ईकू यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यव
घम्। तेन तयोस्तु न शाकलदीर्घौ यणा स्वरबाधनमेव तु हेतुः॥४॥ अयमर्थः। अकोयणः अचीति यणादेशो न कि
पं न सिध्यतीयनो यमाचार्यः ईकू तौ प्लुतौ विदधाति तौ चेदूतौ स्वरसंधिषु सिद्धौ मम मते तत्र कार्ये गौकीभूतस्य वचनम्। एवं चो
दिते परिहरति। शाकलदीर्घविधी तु निवृत्यौ इति शाकलस्येदं शाकलं करवादि प्रयोगे त्रेडस एव पुनश्चोदयति। ईकू च
यदेति। वार्त्तिककारो पि ईकः प्लुतपूर्वस्य यणं विदधाति स च प्रकृतिभावस्यैव शाकलदीर्घविध्योरपि अपवा
दः। तत स्तु तेनैव यणा एतयोरपादृतोः शाकलदीर्घौ निभविष्यत इति नार्थ एतेन परिहरति। यणः स्वरेति। यणः स्वरबाध
नार्थमेव हेतुः सूत्रारंभ सेपि। मनु। अनुबंधयदि स्यागोनस्कारा तनस्यवस इसस्यमनुपासहं हूः। अन्याच्च नरस्यापि से

स॰ वै॰
२९

ञः परनियाद्यः । महत्त्वइति । महतोप्यस्य संतीति मतुप् । अयस्य इति वत्वं तसौमत्वर्थइति भत्वात्तत्वं नाह । दिवो मेरिनमि । तिहस्यो
विधं तेयस्येति मतुप् । हरिवच्छब्दात्संबुद्धौ ककवचने उगित्वा मिति नुम् । हल्ङ्याब्भ्य इति लोपे संयोगांतस्य च लोपे कृते नकारस्य
रुः संयोगांतलोपो यो रोर्हल्त्वे सिद्धो वक्तव्य इतिवचनाद्दष्टिवेत्पुत्वम् । प्रसंगाद्दाह । दामवानिति । क्वनियो ः सामान्येन ग्रहणमि
ति । अनुबंधा निर्दिष्टा न स्तु नु बंधकपरिभाषाया अनुपस्थानात् क्वनियोपि ग्रहणम् । प्रातरित्वइति । प्रातः एतीत्यन्ये भ्योपि
दृश्यतइति क्वनिप् हृस्वस्य पितिकृति तुक् । तदाह । इण् इः क्वनिबिति । उभयथा नप्रहृत्य प्रयुक्तानिति वर्जितेते नैव नित्ये प्राप्ते
विकल्पार्थं वचनम् । यश्चक्रे इति । यश्चानुनासिकानिति । स्थिते रुः पूर्वेत्र । अत्रानुनासिकइति वा अनुनासिकः । उभ ऋनु अहो
ति निसम्मिति निसमनुनासिकः रेफस्य विसर्गः तस्य विसर्जनीयस्येति सः । दीर्घादि समानपादे । एकपर्यायः समानपाद इ
त्याह । नो चेन्नाह्वे कपरस्था विति । नाहो नकारस्य आहो । देवा अच्छा महां इंद्रो इति । देवा अच्छा महांनिति निनस्य रुः आनो हि
निसम्मिति निसमनुनासिकः । नेहेति । एतेन महांहि इतिवदृचानां पाठो यथा स्यात् । आकरे तु महां हि स्युदाहृतं तच्छा
खांतरे अन्येषु त्रीयम् । एवं चेति विकल्पस्यैव व्यवस्थितत्वात् यथा प्रकृतस्त्रस्त्रागे नमह ह्वाघवंसूत्रारं भेनु व्यसयोपि फलं
रणीकरणीयं इति महानत्वेऽपरइति भावः । स्वतवान्पायो । स्वतवानित्येनस्य नकारस्य रुर्वा पायुशब्दे परे । स्वतवांइति । नुष्

द्वौ सौ त्रो धातुः ननोः स्तुन् स्वंनवो यस्या सौ स्वतत्वान् । टक स्ववः स्वतत्वसं । छंदसीति नुम् । यस्तषः यस्तष इति वीप्सायां द्वि
वचनम् । कः करत । करितिकृञो लुङ् मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । तिपि गुणः । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् लोपः । बहुलं छंदस्यमा
ङ्योगेऽपी स्यडभावः । करदिति । कृञः एवं लुङ् । कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेर् ङ् । ऋदृशोऽङीति गुणः । करतीति ।
लङ् व्यत्ययेन शप् । कृधीति । लोट् सेर्हिः श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिः । एदेषु । कृणुत इति । कृन्वक्रः ।
ययौज इति । अत्र यरिः सर्वेतो भावे वर्तते । यानोचा । कुचि स्पृश्यतेयनावितिधातुनिर्देश इति ॥ अन्येन्तूस्यहरण
ययो लोचनया लोटं नानुकरणं मन्यंते । षष्ठ्याः । वाचस्यति । ननु स्पषेक्षतिवद्वुलमिति षष्ठ्या अलुक् । निसस्त
यतौ । अत्रासेवनं योनः पुन्यं ननोः न्यस्मिन् त्रिसर्थः । पुष्यज्ञ नत । ननष्टुत्वेति निस काएनानुकरणान परस्यस
स्पकारस्य नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीति षत्वम् । कृत्वा नाटाविसतः नाटाविति वर्त्तते नतरात् । नकारादिति
नि । एन घुष्मर एव विशेषणं नेन रयोरव्यभिचारात् । लब्ला तेन त्वा इति । एषामेव संभवत इत्यर्थः । स्तुतस्तोमयोः । ए
नयोः परतः सस्य षः स्यात् । पूर्वपदादिसेव सिद्ध इति पूर्वपदं पूर्वपदमिति सामान्येनाश्रीयते न तु समासावय
वएवेतिवाक्येपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः । ननु स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपंचार्थं छंदोग्रहणान्नरार्थं कर्त्तव्यमेव ॥

सं०वै० ऊषुणा इति । इकः सुञीति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं नस्स इत्यादेशस्य नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वम् । सनोतेरनः । अनन्तं तस्य स
३० नोः सस्य षः स्यात् । गोषा इति । जनसनखनक्रमगमो विट् । वनो रिसाल्वं । गोस इति । छन्दसि वनसनरक्षिमथा
31 मिती न्यस्य यः । निव्यभिभ्योः । न रपरे सनः । नेभिव ञेनेत त्रिनिषे ध विकल्पो । वधि विकल्पस्य एव फलं न्तीत्याह । मूर्द्धन्यो
वा स्यादिति । अभ्यष्टौ दिति । उनोवृद्धिर्लुकि हल्लीति हद्धिः । छंदस्य दः । अवागस्यने विच्छिघपद्यते इस वग्रहः सञ्चासा
ववग्रहश्च स्वरवग्रह सास्मात् । नमणा इत्यादि । अत्र संहिताधिकारात् संहिताकाल एव एनेषां णत्वं पदकाले चावग्र
हः क्रियते नेनावग्रहयोग्यत्वात्कारे वग्रह इत्युक्तः न तु तद्वायन्त्वः अत्र न मना इति पदकाले ऽवगृह्यते । नश्च
धातुस्थान्नि भिनादुनास्य उरुषाशाश्चपरस्य नस्य इसेन स्य णः स्यात् । धातोरिति ष्ठतीति धातुस्थः । रेफः षकारश्च उ
रु इति स्वरूपग्रहणं षु इति कृतषत्वस्य षु ओ ग्रहणं न सप्तमी वहुवचनस्य । तेन इन्द्रोषञ्जो गहे युन इत्यादौ न । न
सिति ना सिकादेशस्य नसादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् । रक्षाणा इति । रक्षेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं नो ने शावो
न छिन्द इति दीर्घः । उरुणास्कधीति । कृञो लोट् सेर्हिः । शुः श्रुणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः । कः करादिसादिनाघि राम०
सर्जनीयस्येति सत्वम् । अभिषुणा इति । इकः सुञीति दीर्घः । एवम् षुणा इसत्रापि सर्वत्रोदाहरणे अस्मदादेशोयं नस्स ॥ ॥ श्री ३०

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टांगजेन जयकृष्णेन कृतायां सिद्धांतकौमुदीव्याख्यायां सुबोधि-
न्यां वैदिकखंडं समाप्तिमगमत् ॥ ॥श्रीशुभमस्तु॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अनुदात्तं पद॥ परिभाषेयमिति। नाधिकारः। अस्वरितन-
त्वात्। आद्युदात्तश्च समानोद्देशापत्तिः यच्चोदात्तइत्यादीनामसंग्रहश्चस्यात्। परिभाषायां लिंगाये द्दृश्याया माह स्वरविधीति। सू-
त्रेऽनुदात्तशब्दः स्वर्यां आद्यर्जं नः। यत्सामानाधिकरण्यात्। अत्राऽनुदात्तस्य क्रियमाणत्वात् तद्भिन्न उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्य-
तइत्याह। त्वमेकमिति। यत्र शेनित्यसंबंधाद्यस्योदात्तः स्वरितविधानं नस्यैव वर्जनं। एकग्रहणं। विधीयमानस्योपलक्षणं ने-
न्तत्वैचां नश्चयुगपदितिद्वयोर्वर्जनं। इंद्राबृहस्पतीत्यत्र देवताद्वंद्वे चेति सूत्रेण यद्द्वयस्यापि प्रकृतिस्वरो विधेयेत्र यागावर्जनं।
बृहस्पतिशब्दौ हि वनस्पत्यादित्वादाद्युदात्तइतिस्थितम्॥ गोपायतमिति।॥ गुपूरक्षणस्य धातोरितायंनोदात्तः ततः आयप्रत्ययः
आद्युदात्तश्चेति प्रत्ययस्वरेण गुदात्तः। ततः सनाद्यंताइति धातुसंज्ञायां धातोरिति यकाराकार उदात्तः सच प्रागुक्तोपोदात्त-
योः सतोः पश्चात्प्रवर्तमानत्वात्सतिशिष्टः। अतो बलवान्तस्याऽनुदात्तौ सुप्पितौ विधनेनाऽनुदात्तेन षाबकारेण सहा-
नोगुणेतिपररूपैकादेशाउदात्तेनोदात्तइतिउदात्तः॥ अथसतमोरेणं तस्य तास्यनुदात्तेन्दि॰ दहुपदेशादित्यनेनाऽनुप-
देशात्परत्वादनुदात्तः तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः। नन्वत्र तमिति स्वरितमाश्रित्याऽनुदात्तं पदमितिपरिभाषयाशेष वि-

सु·स्व° घातः स्यादिति चेन्नैवम्। पर्योदेशमाय हाश्रयणेन यं परिभाषा त्रियाणां न प्रवर्त्तते। अत्र ज्ञापकं यतोन्नावइति सूत्रं तथ्य न स्तित्वं च
३१ सतिशिष्टेति। यो हि यस्मिन्सतिशिष्यते स तस्य बाधको भवतीत्यर्थः॥ एतच्च सतिशिष्टस्य बाधकत्वं न्यायसिद्धमन्यथा हि उदा
31 त्तस्वरितविधिभिरेकवाक्यतामापन्नया। न पा शेषनिघातः क्रियते तत्रोत्सर्गस्यापवादस्य वा या चरमा प्राप्तिस्तत्रास्यो उ
पस्थाने पूर्वाप्रवृत्तिर्बाध्येतेत यथा श्रोपगवत्वमिति। अत्रा ऽस्य प्रत्ययेत्वप्रत्यये च आद्युदात्तश्चेति प्रवर्तमाने स्वस्यैव प्रथ
मप्रवृत्तिं बाधेन द्वितीयप्रवृत्त्यालसं परिनिष्ठापयतीति दिक्। ननु यदि सतिशिष्टः स्वरो बलीयस्तर्हि सतिशिष्टत्वाद्विक
रणस्वरोपि बलीयः स्यात् तथा गृटणीतइत्यादि मध्योदात्तं पदं स्यात् अत आह अन्यत्रेति। विकरणस्वरः प्रत्ययस्वरं न बाध
त इत्यर्थः। अत्र च ज्ञापकं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तविधानम्। तथा हि यद्यपि लावस्थायां तासिर्विधीयते त
थापि लकारमात्रापेक्षत्वादंतरंगेषु परेषु वलादेशेषु कृतेषु पश्चात्तासिरिति न तत्स्वरस्य सतिशिष्टत्वात् शेषनिघातेनैव
सिद्धेरनर्थकं तत्स्यात्। गटणीतइति। अंतोदात्तं पदम्॥ अत्र तास्यनुदात्तेत्ति लसार्वधातुकनिघातो न। अदुपदेशादिति तयर
करणात् तस्मात्प्रत्ययस्वरेण त्वाभावात्। तिङ् तिङः इति निघातस्तु न भवति। यद्वृत्तान्नित्यमिति निषेधात्। स हि व्यवहितेपि प्र रामं°
वर्त्तते। नस एवेति। नसः आद्युदात्तश्चेति आद्युदात्तः स्वरः शिष्यत इत्यर्थः। देवीमिति। देवपत्नी अँसयांतत्वाद्धि न इत्यन्तोदात्तः। ३१

श्र॰

पचादिषु देवडिति यामरिटेति ङी। प्रतस्याऽनुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वेयस्येति चेत्यकारलोपः। ननु नुदात्तस्येतिव्यर्थे न स्युदा
त्तेस्वरितेवा परे उदात्तलोपोऽस्ति। न च प्रसज्यत इति प्रासंगाः। कर्मणि घञ् उपसर्गस्य घञ्य मनुष्ये बहुलमिति उपसर्गस्य दीर्घ
त्वं हतीति प्राप्रधिता घञ्ति त्वा स्वरितः तस्मिन् परे यस्येति लोपः। अत्र स्वरिते परे उदात्तलोपोऽसत्वेति वाच्यमस्वरिते हि वि
धीयमाने परिशिष्टमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनुदात्ते तत्कुत उदात्तलोप इति चेन्सत्यम्। माहिषुत्रा तामि सत्रूर् हे लुङ्गत
ये यद्मातामुपात्त द्गुपधेति क्लेः क्सः। आतामित्यस्यतास अनुदात्ते ति इदुपदेशादिति तसार्वधातुकानुदात्तत्वं। क्सः प्र
त्ययस्वरेणोदात्तः। क्सस्याचीत्यकारलोपः। अत्र कर्षात्वतो घञोंत उदात्त इत्यतः अन इत्यधिकारादंतस्योदात्तत्वं स्यात्तस
तित्व स्मिन्नादेर्भवति। ननु यत्रोदात्तलोप इत्युमाने कथमं त्यस्य प्रसंगः। न हि न तु दात्तलोपस्य निमित्तमिति चेन्न तर्हि
आदेरपि न प्राप्नोति तस्यापुदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात् क्सस्याचीत्यजादौ प्रत्यये विधानात् तस्माघञ्प्रत्यय उदात्तलो
प स्तत्संबंधिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थे नाधिकारादंत्यस्य प्रसंगः। यदि तु निमित्तत्वानादरेणायत्रानुदात्ते परे
तउदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदानुदात्तस्येति न वक्तव्यं अंत्यस्य प्रसंगाभावात्। न च माहिषुत्रातामित्यत्र
निदुःखि इति निपातनः स्यादि निवाच्यम्। हि चेति निषेधात्। उदात्तनिवृत्तीति। कुदुन्नप यद्प्रकृतिस्वरेणोदात्तस्यां चत्पका

पु ५

सु॰ स्वा॰ रस्याच इति लोपे सति अनुदात्तस्य च इति सूत्रेणोदात्तः प्राप्तः तस्यायमपवाद इत्यर्थः। देवद्रीचिमिति देवअच् इति स्थिते वि
३२ ष्वग्देवयोश्चेति देवस्य टेरद्र्यादेशः उगिदचामिति ङीप् अच इति अकारलोपः चाविति दीर्घत्वं। ङीतीकार उदात्तः
32 ततः परस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वम्। अतद्धित इति। चौ यः स्वरः स अतद्धिते परतो न भवतीत्यर्थः। अन्यथा
देवद्रीचीमित्यादौ यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सतिशिष्टस्वरो बाधेत तस्मादतद्धि
त इति वक्तव्यम्। अस्मिंश्च सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायमपवाद इत्यर्थः। इति फलितम्। दाधीच इति। दधि अच् अण् इ
ति स्थिते। णस्वो उदात्तत्वे कृते। च इत्यकारलोपः। ततः सतिशिष्टत्वाच्चाविति स्वरं प्राप्नोति निषिध्यते तथा च आण् प्रत्य
यस्वरेणैव व्यवस्थानादाद्युदात्तः प्रत्ययस्वर एवात्रेति। अग्न इत्याशि सामंत्रितमित्यनेनामंत्रितत्वम्। प्रागुक्तषाष्ठस्येति।
आमंत्रितस्य चेत्यस्य। इमं मे इति। मेशब्दात्परस्यामंत्रितस्य गंगे प्रभृतीनां त्रयाणामनुदात्तः। स च पदपाठे स्पष्ट ए
वं संहितायां तु स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति प्रचयमारभ्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः प्रवर्त्तते। शुतुद्रीति। षाष्ठे
नामंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तः। आमंत्रितं पूर्वम्। अग्न इंद्रेति। सर्वोऽपि षाष्ठेनाद्युदात्तानां निघातो नेति। आष्टमिके राम॰
न। नामंत्रिते। अत्रोत्तरसूत्रस्थसामान्यवचनमत्रसंबंधनीयमिति भाष्यं तद्व्याचष्टे विशेष्यमिति। विशेष्यसमर्पकमि ३२

स्यर्थः। क्वचित्तु नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति पाठः। स हृत्यनुरोधेनेति ज्ञेयम्। अग्ने तेजस्विन्नित्यादि। अग्
ग्नेरस्य साविद्यमानत्वात्तेजस्विन्नित्यस्यत्रातरित्यस्य चा। ष्टमिकनिघातः। अग्ने देवि सरस्वतीनि। ते त्रितीय
केवलाख्यो स हस्तनामी प्रकृत्स्य ऽऽदेरं नेदिने सरस्वति प्रिये प्रेयसि मदि विष्णुति प्रनामि नेऽग्निप्रिये नामानि। हन्तौ नु ऽऽ काव्ये
विहव्ये इति पाठः। सनुष्या त्वं तरे द्रष्टव्यः। समानाधिकरणे किम्। पातिनिमत्ते अनंदे देवदत्त इत्यादौ व्यधिकरणे निह
न्यर्थे भाष्यकृन्मते विशेषणार्थे। सामान्यवचनायेत्वात्र सामानाधिकरण्यस्याव्यपस्थितत्वात्। सामान्यावदुवचन
मिति। पूर्वनिषेधस्यास्य विकल्पस्य च विषयविभागार्थम्। देवीः षडिति। अत्र देवीरित्यामंत्रितेनाविद्यमानवत्तेन
षडित्यस्य निघातः। अरणपा इति। आरण्यां रिन्नित्वं नत्र साधवः पारणपाः तत्र साधुरिति यत् द्विनीयस्येति। षष्ठ्या
हृस्यणारणपशाद्वस्य चेत्यर्थः। हत्वामंत्रिते। परस्यां गावदिति। नस्यैव परस्यामंत्रितस्यां गावदेकदेशावद्भवति तदुहरणेने
गत्स्यतइत्यर्थः। षष्ठ्यामंत्रिते। परस्यांगावदिति। नस्यैव परस्यामंत्रितस्यांगावदेकदेशावद्भवति तदुहरणेनेगत्स्यतइत्यर्थः
षष्ठ्यामंत्रिते। अत्र षष्ठीपाठेन षष्ठ्यर्थी विभक्तिरुच्यते ते न गोषु स्वामिनित्यत्रापि परांगवद्भावः सिध्यति। आमंत्रितांत
प्रत्ययन्कारकमिति। यद्यपि आमंत्रितस्य द्रव्यवचनत्वान्न कारकापेक्षा तथापि आमंत्रितेया धातुवाच्या क्रियातस्या

सु·स्व·१० स्तद्ये न्ह्राः स्त्रीति तत्कारकमित्यर्थः॥ पितरं मह्नामिति। अत्र मह्नामिति परं पूर्वस्य पितरित्यस्यांगवद्भवति। पितरित्याम-
३३ न्त्रितनिघातेन नाद्युदात्तं ततः परं मह्नामित्येतदपि अनुदात्तमेवं भवतीत्यर्थः॥ अव्ययानां नेति। ते न उ स्वैरधीयाने सत्रामंद्रि-
तस्य चेत्याद्युदात्तत्वेन। न च निषेधवैयर्थ्यं। निपाता आद्युदात्ता इति आद्युदात्तत्वस्य निवारणात्। इति वाच्यम्॥ स्वरादि-
षं तोदात्तयोरुच्चैर्नीचैः प्राह्णयोः पाठात्॥ अव्ययीभावश्चेति। अव्ययीभावश्चेति अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञा सूत्रे लुङ्मु-
खस्वरो इति परिगणनात् तत्राव्ययसंज्ञाभावेनाव्ययानां नेति निषेधो न प्रवर्तत इति भावः॥ उपाग्न्यधीयाने ति।
पदांगवद्भावेन॥ मंत्रितस्येत्याद्युदात्तत्वम्॥ अम्यमीति। अमि प्राक् उपसर्गोऽस्त्राभिवर्जमिति निषेधात् फिट्स्वरे-
णांतोदात्तः॥ तस्य नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वे तस्य परमाम्रेडिते अनुदात्तं चेति परस्यानुदात्तत्वम् तस्मिन्नेव परे इकारस्यो-
दात्तस्य परिलक्ष्णे उदात्तयणः परत्वात्स्वरितः॥ खलप्वाश्रुः कुतृज्य यद प्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः। तस्य औः सुपीति य-
णः स उदात्तयणः ततः परो ङिः प्रत्ययः सुप्त्वादनुदात्तः तस्यानेन स्वरितः॥ उदात्तयणो हल्पूर्वादिति उदात्तत्वं तु न नोङ्-
धात्वोरिति निषेधात्॥ तस्य स्वरितेकारस्य यणि ततः परस्य आप्राप्यावृत्ताकारस्यानेनैव स्वरितः। आप्राप्यावृतो हि आप्रा- राम०
यात्र दिग्गार्ग्याचेदिसंतोदात्तत्वादनुदात्तता दिः॥ अस्येति। आप्राप्यावृत्प्रथमाकारस्य। निकृस्येत्यर्थः॥ योषेति। प्रा ३३

याहृस्य निघातो नेत्यर्थः ॥ ननु यणादेशं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्थानिन्येव यणः क्षेत्रः यथा श्रोजठरिस्यत्रहत्याहृद्धित्वं प्रव
र्त्तते न नुठघादे। न च स्वरितयणः परस्ये स्याप्र यणा सिद्धत्वं शंकाम्। न थास्ति उदात्ताद नुदात्तस्येति स्वरित इत्यनेन यत्र क्रियते
तत्राप्यसिद्धत्वं न स्यात्। न चेष्टापत्तिः॥ न त्वविरोधात् प्रत्यनिहत्सामग्र्यमत्र्येदित्या दौ स्वरितादर्शनात्। न च वो
दात्तः स्वरितोदयमिति निषेधः शंकाः। अनंतरस्येति न्यायेनो दात्तादनुदात्तस्येति यत्र प्राप्तिस्तन्मात्रस्य निषेधात् तत्र न
था च लघ्याघ्या न्या अग्निं विपाह्यात्र स्मानित्यादावपि निषेधायत्तेरि त्विवेनात्र त्राकुर्भाष्यकाराः। योगविभागः क
रिष्यते। उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवतितनः स्वरितयणः उदात्तयण [illegible] नुवर्त्तते उदात्तयणाद् त्सेवं योऽपि
निवृत्तः स्वरितः तद्यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यर्थः। एवं चास्ये वाप्र यात्सिद्धत्वं नान्यस्याः एकादेशः। उदा
त्तयोरेव स्थानित्वे श्रोनरतम्यादेव सिद्धं च समतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे वा श्रांतरतम्यात्स्वरिते प्राप्ते विधिरयमि त्रिधा
नयत्नुदाहरणद्वयमाह वोप्याद्यावारि। वकुवचनस्य वस्तसाविमत्रानुदात्तं सर्वमयादा हावितस्य विकारः ह्रस्व अनु
दात्तः। अपोः क्विनितियुत्सार नारम्भशहृ श्राघुदात्तः। वसोः हलं उत्वं एङः पदांतादतीति पूर्वरूपम्। क्वेति। किमोऽत् क्वा
ति नीं किमः कादेशः तिस्वरितम्। अवरशाहृः स्वांगपितमदंता नामिन्याघुदात्तः तयोर्दीर्घ उदात्तः। स्वरितविशाहृोनिया

सु॰स्वर॰ तत्वाहाघुदात्तः। इदंप्रावृः फिट्स्वरेणांतोदात्तः तयोरेकादेशः स्वरितः। रिविभावेदुरिदं यदादिति विभक्तिहदात्तावुपत्तेरुद

३५ गतोरिवादिदुति। ति दुः तिउ॰ इति निहतम् अत्रैकादेशोदात्तः। इकारयोः स्वरितइति। हूस्वेकारयोरेवेसवर्णे। दीर्घप्रवेदे

35 तिति। स्थिवीयतदत्यत्र। उदात्तइति। एकादेशउदात्तत्वमनेन। इयंचवह्वचानांव्यवस्थोक्ता। अन्येषामपि तदीयप्राति

शाख्यानुसारेण ज्ञेया। एवंरूपेइति। नेवदन्त्रिस्वादौ। नेइति तच्छद्वः फिट्स्वरेणांतोदात्तः। जसः सुस्वादनुदात्तौस

यितावित्यनुदात्तः तयोरेकादेशउदात्तः। अवदन्त्रितिवदेलेडि॰ प्रथमपुरुषबहुवचनम् तेइत्यतिउ॰ तात्परत्वात्तस्यति

उःतिउ॰ इतिनिघातः। सोपमिति। सइतितच्छद एषप्रथमैकवचनम् तच्छद्वः फिट्स्वरेणांतोदात्तः सुइतिसुस्वादनु

दात्तः तस्यहलेउलेगुणोचकृतेएकादेशोनौकारउदात्तः। अपमिति। इदमः प्रथमैकवचनं फिट्स्वरेणांतोदा

त्तपतयोरुउ॰ पदंतादनीतिएवंरूपे ओकारः स्वरितः। इकारयोश्चप्रश्लेषइति। हूस्वयोरिकारयोसवर्णे दीर्घे। हू

स्वयोर्यत्रसवर्णदीर्घः सप्रश्लेषइत्युच्यते उदात्तस्वरितस्थानेयोयणसहैप्रसंधिः पत्रएउ॰ पदंतादति स अभि राम॰

निहतसंधिरित्युच्यते तेषु स्वरितः क्षीक्रियतइत्यर्थः। वीदंज्योतिः अप्यपिहितेः वदन्त्रितिक्रमेणोदाहरणानि ३५

उदात्तादात्तात्अत्रतयोर्धावचीत्यतः संहितायामित्यनुवर्तते तेनपदकाले अनुदात्तमेव। अग्निमीलेइति। अ

गिनिघातः फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वा उदात्तः । अमस्तु स्वादनुदात्तः । अमि पूर्व इति एकादेश उदात्तः । इलेङिति । इज
स्तुतौ लटि उत्तमपुरुषैकवचनं द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स ळकारो ल्हकार इति बह्वृचमाणेन प्राति
शाख्येन उच्चलः । तिङ्ङतिङ इति निहते इकारस्य स्वरितः । न च मकारेणाव्यवधानम् स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमा
नवदिति परिभाषणात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयं । ननु निस्वरितमित्यस्यानन्तरमिदं वक्ष्यं एव च स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं
भवतीत्याशंक्याह अस्येति । यदि तत्र क्रियेत अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतन प्रवर्तेत इत्यनुप्रकरणे न प्रवर्तेत स्व
रितस्यासिद्धत्वात् । तेन द्वयोरप्युदात्तस्वरितयोः प्रवर्तां सिद्धं । नमीप्राना सद्गति । नमिति तिन्नच्छ्र हृस्यादि नीयेक
वचनमनोदात्तं । इध्मानद्यद्यात्यमिन्द्रो जस्येरस्तु गास्तुगासासे कृतेह प्रेद्वाऐश्वर्ये रमाच्छा न च वित्वादन्तो
दात्तः जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वं इकारस्य एकारे एकारस्य स्वरितत्वं । नोदात्त । उदात्तस्वरितो उदयौ परौ यस्मादिति व
हुव्रीहिः उदयपदस्य परशब्देन समानार्थः प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धः लाघवार्थं परशब्दे प्रयोक्तव्ये मंगलार्थमुदयश
ब्दं प्रयुक्तं तथा च भाष्यं मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाणि भवंत्या
युष्मत्पुरुषाणि च । इत्यादौ वृद्धिशब्दो मध्ये शिवमाहूय शिवशमरिष्टस्य करे इति अन्ते चापमुदयशब्द इति पाणि

६ इति। अन्वर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन संबंधाल्लभ्यते न ह्यामन्त्रितविभक्तेः दूरत्वमदूरत्वं च संभवति संबोधन ६
स्व २

सु॰ स्वर॰ ३५ 35 नीचैर्मगालंकृतं प्रयच्छ आहरिति। ये इत्यत्र यच्छब्दस्य बहुवचनं। फिट्स्वरो(णं) नोदात्तं। आहरिति। आने लिट् प्रथमपु
रुषबहुवचनम् झिः नस्यपरस्मैपदानामित्युस प्रत्ययस्वरोऽ(णो)दात्तः। नच तिङ् इति निघातः। धांकयः। यद्वृत्ता
न्नित्यमिति निषेधात्। आकारस्य तु उदात्तेनैरितयस्येति स्वरितमालोनसन्नतरे प्राः। वोम्वाः कृति। अत्रापि
स्वेत्याकारस्य सन्नतरः। क्तेति। किमोत्त् इति नरहि निनमः। एकश्रुति। संबोधनं संबुद्धिरित्यनेनान्वर्थस्य संबुद्धिश
ब्दस्य ग्रहणं न एकवचनं संबुद्धिरिति या पारिभाषिकस्य सति तु तस्मिन्स्य ग्रहणे आगच्छत देवा ब्राह्मणा इत्यत्र न
स्यात् तदाह दूरात्संबोधनेऽस्य तु क्रियारूपलक्षणादान या दूरादिति विशेषणं संभवः दूरत्वं च न देशस्वरूपमा
श्रीयते। अनवस्थितत्वात्किं तर्हि संबोधनक्रियापेक्षया दूरत्वं यावति देशे प्रकृतिप्रयत्नोच्चारितं संबोध्य
मानेन न श्रूयते किंतु आधिकं प्रयत्नमपेक्षते तेन संबुद्धौ दूरं भवति। एकश्रुतिरिति। उदात्तादीनां स्वराणां म
विभागो नानवेस्थानमेकश्रुतिः। आगच्छेत्यादि। दूराद्धूते च निकारेः प्लुत उदात्तः प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्य
मेव भवति। न त्वाङ् उपपदगाश्च्छाभिवर्जमपि स्याद्युदात्तः। गच्छेति तिङ्। तस्य निघातः मोष्ठा प्रतिपदिकया नाद्युदात्त
इ साद्युदात्तः। शेषस्यामन्त्रितनिघातः। यज्ञ। त्रैस्वर्यमेवेदेमत्राः प्रथ्यंनेनेषां यत्तत्क्रियायामपि नचैव प्रयो राम॰ ३५

गे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते मंत्र इति। एतच्चाऽऽजयेति पर्युदासाल्लभ्यते तेन नो हारिषुना अत एव स्वाहेंद्रशत्रुर्व
र्धस्वेति समासांतोदात्तत्वे कर्तव्ये आद्युदात्तं प्रयुक्तमिति प्रसिद्धिः। जयादीनि तिङन्तप्रकृतिस्वसमानानीत्यर्थः।
अग्निर्मूर्द्धेति। अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं ८ अपांरेतांसि जिन्वतो ३ अंगोर्निर्नलोपश्च स
तिशब्दः प्रत्ययस्वरेण पित् द्वितीयस्वरेण वा अन्तोदात्तः सुवींबंधने के तिन्युत्पत्तिष्वित्यनेन जिद्धन्ति समनः कतिनिवर्तमा
नेष्विव नृत्तन कृषन इ इसत्रमूर्द्धन शब्दः तिन प्रत्ययांतत्वं तोदात्तो निपातितः। दिवशब्दात् परस्य सुपि इत्ययाद्यु
दात्तत्वं। ककुद्वच्छब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। पातेर्डतिः पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेण घुदात्तः प्रथेः षिवन्
संप्रसारणं च षित्वान्ङीष्। पृथिव्या एकवचनस्य उदात्तयणो हल्पूर्वादिति उदात्तत्वं अस्मच्छब्दः प्रातिपदिकस्वरेणां
तोदात्तः। आपृणोतेः क्विप् ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक्। अर्ह्मवमरीङ्ः सः ज्ञिभ्यां तुद्धेत्स सुन् प्रत्ययः नित्स्वरेण
घुदात्तो रेतशब्दः। जिन्वतीति। जिन्वतेः प्रीणार्थस्य तिपि तिङ् निघातः मराणवक्षे इति प्रयोगकाले प्रणवः। प
मेसादि। पुष्पहस्ल होई॰ सीत्या घुदात्तत्वम्। अग्ने पावकस्यामंत्रितनिघातः। वर्चः शब्दोऽसुन्प्रत्ययांतः। विष्णोत
ह्यपते। कः संप्रसारणं चेति अप्रत्यये धात्वादिस्वरेणांतोदात्तत्वम्। उच्चैस्तरम्। वषट्शब्देन वौषट्शब्दो लक्ष्य

था१

सं॰स्व॰१॰ ३६ 36 तेसमानात्वान्नह्रावपिहितौदेवत्वासंप्रहानक एव दोनस्य घोतकौ। ननु वं प्रतिपत्तिलाघवार्थैवौषट् प्रकृत्यवकु तो नो क्त इति चेन्नविचि
त्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः। क्वचिद्वृत्तलाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रतिपत्तिलाघवमिति। ननु वषट्कार इत्यत्र कार इत्यत्र का
र प्रत्ययो न स्यात् वर्णनिर्देशे हि स विहित इति चेत् सत्यं। एतदेव ज्ञापयति समुदायादपि कारप्रत्ययो भवतीति। विभाषा ना
ग्रहणेऽनुवर्तमाने विभाषाग्रहणमछन्दसीति परछेदेन तत्रादिनाभाषायामपि विध्यर्थं अनएवमन्वेतो धावति अलं वु ना४
सो नो यातेति द्यर्थे वाक्यमिति पस्स प्राप्ते भाषा नत्रमन्वेति प्रातिपदिक स्वरेण नोदात्तं इत इति उरिदमित्येनेन मन्वेत
इति वर्णेनानन्तरेण त्वाद्युदात्ते प्राप्ते हुनाडित्वाद्गोऽदात्तत्वं अलं पूर्वे नियातनत्वादाद्युदात्ततः। वुसपाकृः प्रातिपदिक स्वरेण
नोदात्तः अलं वुसप्राकृः फिट् स्वरेण नोदात्तः तत्र भाषायामपि धेक श्रुतिन स्यात् नहि स्वरभेदे कथमेकवाक्यं द्व्यर्थस्या
सु४ त। नौ स्त्र ब्रह्मणपाठ्ये ति प्रदेश इति। अपाटवंधे गारिवंतेत्यत्र पाठ्य इति निःपाटृः प्रकर्षे अञ्ज्वेरपाटवं धंपञ्जुणमकं प
न्नेवाको प्रष्यते मनिगदः। नितरां गाघत इति कर्मणि नौ गादन देत्यप्। नत्य च स ब्रह्मणपाठ्योपलक्षितत्वात्तस्य
ब्रह्मणपाठ्योपरि स्त्री लिंग एव निगद विशेषस्य नाम। स ब्रह्मण्यपोमिति। तत्र साधुरिति यत्। अतिस्वरितत्व रा॰म॰
यतो नाव इति तु न तत्र छन्द इत्यनुवृत्तेः। टापा सह एकादेशः स्यान्तेन तरानम इति स्वरितः। तत्तो नियातनत्वादाद्युदात्ते ३६
ना८

नश्रोमप्राह्नेन श्रोमा३ओ३म्नेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरितएवेतिस्मृत्वान्तरयः। असावितिप्रथमांतस्योपलक्षणंतदाह प्रथ
मांतस्येति गार्ग्यइति। गार्ग्यादिष्वोऽन्। अमुष्येति। षष्ठ्यंतस्योपलक्षणं। दक्षिणाद्वारयत्नेइन्। अत्रापि जितस्वरः प्राप्तः। स्यांतस्ये
ति। स्येतिरूपं विवक्षितं सर्ववाक्तिकारं भात। स्पष्टार्थं तस्योपान्तममंत्र्यश्रोभयमुदात्तं भवति। देवब्रह्मणा३। सुब्रह्मण्यामेव देवा
ब्रह्मणा इतिपठ्यते। तत्र सर्वेणास्वरितस्योदात्तेप्राप्तेऽनेनानुदात्तोविधीयते। देवाब्रह्माणा३ इति। देवब्रह्मणोर्वैयधिकरण्ये द्वयो
रप्याद्युदात्तत्वं। ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः। तस्याः नेत्यानुदात्तः। आमंत्रितनिघातस्तु न्न प्रन। पूर्वामंत्रितविद्यमानत्वे
नपदात्परत्वाभावात्। पदात्तुसामानाधिकरण्यंनदादिभाषितंविशेषवचने इतिपूर्वस्यविद्यमानत्वान्न पदात्परत्वात्
ब्रह्मण इत्यस्यनिघातोऽपि भवति। अस्मिन्सूत्रे देवब्राह्मेवाकारस्यैवानेनानुदात्तत्वंविधेयं तेन ब्रह्मग्रहणंतु नकर्तव्यं। स्वरितात्
नुदात्तानामितिजातौबहुवचनम्। तेनैकस्य द्वयोर्बहूनांच भवति। एकस्य यथा। द्वयोर्यथा निमीलेपुरोहितं। बहूनांतु मन्त्र
एवद्रीविनम्। इमंमेइत्यनुदात्तं अनुदात्तं सर्वं मयादात्तावित्यधिकारे तत्र सउदात्तात्परनुदात्तस्य स्वरितः। तस्मात्परेषां गङ्गेप्र
भृतीनामनुदात्तानामेकश्रुतिः। सर्वएते आमंत्रितनिघातानुदात्ताः। ननु मेइति स्वरितस्योदात्तविधायकं त्रियादीस्थला
दसिद्धं स्यात्। एकान्तचस्वरितादित्याश्रयात्सिद्धत्वं कथं वः सुम्नेसारोचरितार्थत्वादितिचेन्न। तस्मादितइत्यारभ्यनवसूत्र्याः

इति। इदं चाद्यः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः विभक्तिरनुदात्ता सदाद्युत्वेऽमिपूर्वः एकादेशोउदात्तेनोदात्तः। मे २

सस्थानादुत्कृष्य प्रास्त्रं ते माष्यवार्तिकयो र्मिदे प्रात । न सुब्रसरणाया मिति सूत्रे स्वरितस्यतूदात्तइति वदता एव कं ङे त्कर्षस्य प्रा
यितत्वाच्च । न च सुब्रसरणो मिति सिद्धः स्वरितोऽस्ती ति वाच्यं तत्र एकारे अ उदात्ते नेति सूत्र प्रवृत्ते रेव व्यापकत्वात् न तत्र स्य नुदात्तग्रह
णं नानुवर्तते । उदात्ता सन्नुपादे ननी चैरर्थ उच्यते नाऽनुदात्तत्वं लक्ष्यते इत्याह अनुदात्तनर इति । प्रकर्ष स्वल्पं नुदात्ताये
न्तः । सरस्वतीत्यादि । अत्र मे याहृ मा अग्निस्म सरस्वतीत्यस्याः मंत्रितनिघातः । प्लुतु द्विपा हृ स्पतुनाख्या दादित्वा त । आमंत्रित
स्येति । षाष्ठे न प्लुतुदी त्यस्योदात्तं प्रथम मम न्त्रं तस्मिन्परे पूर्वस्य सरस्वती का र स्य स न्नतरः । व्यचव्व पत्स्व इति । वीति उ
पसर्गात्वादाद्युदात्तः ततः परस्या ऽ चव्व यदिति तिङे ॰ न स्वातिङः तिङ ॰ इति निघातः । स्वरिति । न्यङ्- स्वरौ स्वरिता विति स्वरि
तः । तस्मिन्परे यकारा एकारः सन्नतरः साधारणः स्वर इति । एकस्मिन्परे पदद्वयेपि च प्रवर्तनात्साधारणं । आद्युदात्त
श्च छन्दे त्यादि र्नित्य मिस्माद यस्तु एकस्मि न्नेव पदे प्रवर्तनात्र साधारणः । प्रकृति द्विधा धातुः प्रातिपदिकं च तत्र धा
तुस्वरणाह धाते रिति । कर्षात्वतइत्यतः अन्त उदात्त इत्यनुवर्तते त्याह ॥ अन्त उदात्त इति । गोपायेति । यकारादकार स्यो
दात्तत्से तस्मिन्स्यस्यानास्यनुदात्ते त्यनुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः । बहुवचनस्य वस्त्व सा विति नसादेशस्य स्व स्व॰
रितत्वं संहितायामिति प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । अग्नीति । अस्ते सिमृता स स्तो इति सत्योयः अकारस्योदात्तत्वेन ३७

सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः यद्यपि प्रतिपदोक्तत्वात् पूर्वकालैकेति समासोऽप्राप्स्यत तेन तत्र काण्डेन ग्रहणं मास्तु। अत्र जरन्नागिरिशि
वनगिर्योः संज्ञायामिति दीर्घः। कुमार्यौ कुमारीश्रमणे परे सर्वं परमं तो राजन्नं स्यादुपमितो ऽसौ। इह कुमारीति। विशेषणसमासः।
पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावः। ननु कुमारी श्रमणा प्रथममेव यच्छिवर्तितेन तथा च वयसि प्रथम इत्यनेन ङीबत्र विहितः नस्य कथं च
रमवयोवाचिना श्रमणादिना सामानाधिकरण्यम् अत आह कुमारीत्यादि। कुमारीशब्दे द्वयं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमं वयः पुंसा
सहासंप्रयोगश्च तत्राद्यमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमात्रेण प्रवर्तितेन तच्छ्रमणादिसामानाधिकरण्यं भवति। तच्चेति। श्रमणाभिधे
यमित्यर्थः। न कुमारत्वमेवेति। यदेतत् कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तद्द्वयोर्न पुनः स्यादित्यर्थः। एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते अन्यथा
न कुमारीशब्दप्रयोगे नियोगतः प्रथमं वयो गम्यत इत्यर्थकं न स्यात्। ननु तर्हि ङीबपि न स्यादिति चेन्न पूर्वं हि प्रथमं वयः प्र
वृत्तिनिमित्तं तत्रोपात्तं ङीप्रत्ययः ततः सोऽन्तरं गोत्वादिसामानाधिकरण्येऽपि न निवर्तते परमकुमारीति। अत्र कुमारत्वमेव गम्यते नव
योन्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम्॥ उदके॥ अकेवल इति पर्युदासः अन्यथा संदेहार्थे केवले उदक इत्येव ब्रूयात् तदाह अकेवले मिश्र
मिति॥ इत्यानर संग्रहके मिश्रं॥ गुडोदकमिति। गुडमिश्रं उदकं गुडोदकं॥ शीतोदकमिति। कर्मधारयः। गौणीत्रिरात्रमिति। षष्ठीसमा
सः। तिसृणां रात्रीणां समाहार इति त्रिरात्रं अहः सर्वैकदेशेत्यादिना च समासान्तः। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबं एवं समरात्रं। अत्र तिसृ

पिति श्री व

सु·स्वर० ६२ 63

त्रइति। रात्रिमतिक्रान्तइति प्रादिसमासः। बिल्वसप्तत्रेइत्यत्र बिल्वप्राहो बिल्वहोमे वर्तते। नसहसुपा समासः॥ गोपालसभमिति। अशा
लाचेति क्लीबत्वं प्रतिपदोक्तेति सभाराजेत्यादिविहितं रमणीयसभमिति रमणीया सभा यस्येति बहुव्रीहिः। अत्राभिधेयव
शान्नपुंसकत्वेन प्रतिपदोक्तं। पुरे प्राचां। पुरशब्दे परे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात्॥ अरिष्टपूर्वग्रहणं किमिति। अरिष्ट
गौडयोरिति वक्तव्यमिति प्रश्नः। इहापि यथा स्यादिति। पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिलक्षणे अरिष्टगौडशब्दौ यस्मिन्समासइति ते
नारिष्टश्रितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। असति तु पूर्वग्रहणे श्रितभृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वाद्वारिष्टगौ
डयोस्तावन्न स्यात् समुदाययोस्तत्रेऽनुपातत्वात् न ह्यस्ति पुरे प्राचामिति प्राप्तः प्रतिषिध्यते। मारेयपुरमिति। लोपो कद्र्वा
इत्युकारलोपः। दिक्शब्दा दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि स्युः ग्रामारिष्टजनपदेषु चानरारे स्वरूपग्रहणं इतरेषु पर्यायग्रह
णां। पूर्वेषुकामशमी। अपरकृष्णमृत्तिकेति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। सर्वे पंचालादिति समुदायेषु। हि शब्दांशान्त्र
वयवेष्वपि कर्णेनइति पंचालैकदेशे पंचालशब्दः ततः पूर्वशब्देन सामानाधिकरण्यात् पूर्वापरप्रथमेत्यादिना कर्मधारयः
पूर्वपायातमिति यथा तिमपि कृत्यकृतो ग्रंथइत्यत्र यथा तथा हि सिद्धः शब्दग्रहणमित्यादि। दिष्टिवितस्त्योश्च दिक्पा राम० ६३
र्श्वादिउत्तरपदलोपी समासस्तेन कालवाचिनोपि ग्रहणात् पूर्वयायातमित्यादावपि भवति॥ आचार्योपसर्जन। आचार्योप

सर्जनः। आचार्योपसर्जनग्रहणंमंतेवासिनो विशेषणंसमामर्थ्यैप्रथमान्तरहा आचार्योपसर्जनांतेवासिनीति आ-
चार्यैः उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः स चासावंतेवासी चेति द्वन्द्वविशिष्टे पूर्वेपाणिनीयाइति सर्वोपाप्रथमेनि समास
पाणिने शिष्याआपाणिनीयाः अंतेवासिनः प्रधानं आचार्यस्तूपसर्जनं पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति। पूर्वं चिरंतनमित्य-
र्थः। उत्तरपदवृद्धौ। अत्र वृद्धाविति सेनावृत्तेवहद्धिमदुत्तरपदस्यपि यदेसिद्धे उत्तरपदग्रहणमत्र दधिकारो लक्ष्यते उत्तरपद-
श्रृतस्य वृद्धिर्न ह्यादुः धिकार प्रतिपत्तिरिसा शब्दयेनाह उत्तरस्यपदस्येसा दि। सर्वपांचालकइत्यादि। सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो
जनपदस्येति तदंतविधौ अर्द्धादपि वृद्धेवचनविषयादिति वुञ् सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य दिक्पूर्वान्न हाणामि त्युत्तरपदवृद्धिं
वृद्धिप्राप्ते नया वृद्धिर्विहिता तस्मादुत्तरपदे इत्युच्यमानेपि न निर्वाहः अत्याह सर्वकाइति बहुव्रीहौ संज्ञायामिति बहुव्रीहे विं
शेषणं न विश्वस्य पाठस्य। विश्वकर्मेति विशेः कन् निल्वादाद्युदात्तो विश्वशब्दः। उदरा। एष्वन्तरपदेषु बहुव्रीहौ संज्ञा-
यां पूर्वपदमंतोदात्तं स्यात्। अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः। वृकशब्दः प्राणिनांकुपर्वीणामि[illegible]द्युदात्तः वृ-
कस्येवोदरमस्य वृकोदरः। हर्यश्व इति। हरतेः सर्वधातुभ्य इन्निति नः आद्युदात्तो हरिशब्दः हरिरश्वोऽस्य हर्यश्वः
यस्तिकृते उदात्त स्वरितयोरिति स्वरितः। महेषुरिति। महच्छब्दोऽन्तोदात्तः। वर्तमाने पृषन्महद्दिसत्त्रन्त्यानिया

सि॰स्वर॰ तनात्। नञ्याच पूर्वपदप्रकृतिस्वरो रौवसिद्धे सति त्वन्यार्थमारंभेऽप्वारत्वारन्ने नैवं तो दत्तत्वं उदाहरणंतु सुवर्णपुंखेषुरिति ज्ञेयं।
६४ सुष्ठु वर्णोयेषां ते सुवर्णाः नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं। सुवर्णाः पुंखायेषां ते इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं पु
64 नरिषुशब्दे न बहुव्रीहौ पूर्वपदमंतोदात्तं। एकादेश स्तु स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः। घस्रेरइत्यादि घटनाहृः पचा
घजंतः कटुष्णाज्ञात्से तायां कन्नवरिच लिपतिवदीनां वाद्दित्वमच्याक्काभ्यासस्येति पचाघजंतो चलाः चप्राल्हः। अनुदात्तइ
त्यादिस्त्रस्यावकाशः घटोदरः नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः अयशाः सुयशाः एवं स्थिते विप्रतिषेधः। नदी। वंधुनीतिणद्
स्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः गार्गीबंधुरिति। गार्गादिभ्योयञिति यञंतात् ङीप् शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनिति ङीप् गार्गीपितृस्वरेणाद्यु
दात्तः ब्रह्मबंधुरिति। ब्रह्मन्शब्दे नौञ्च्वेति नकारस्याकारादेशो मनिन्नप्रत्ययश्चेति मनिन्नंतो ब्रह्मशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्त स्तस्य
हब्रह्मस्ते त्यादि। गार्गीप्रिय इति। अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव। निष्ठोपसर्गपूर्वं निष्ठांत पूर्वपदमंतोदात्तं प्रधौतपाद इति। धावुगति
शुद्ध्योः छोम्रिस्तूठ् एसे धत्स्विति। दृद्धिं प्रधौतशब्दोगति स्वरेणाद्युदात्तः प्रसेवकमुखइति एवुलंतः प्रसेवकशब्दो कृदुत्तर
पदप्रकृतिस्वरेण लित्वान्मध्योदात्तः। भुष्कमुखइति भुष्कशब्दोवितिभुष्कशब्दः व्याद्युदात्तः। उत्तरपदादिः। उत्तरपदेति ह्यकृप राम॰
हेलुमपष्टीकं। कार्त्तौ॥ आद्युदात्तंच इति॥ सिद्धार्थकथनमिनमेनन्। उत्तरपदस्य करणात् पूर्वपदस्य। दिरूदात्तइ मक्षरार्थः। एवंचा ६४

स्मिन्प्रकरणे कर्णादिभ्यो दोषस्थार्थे प्रथमेति तेषां पञ्चकर्णादि इति । ग्रांकुः कर्णो यस्येति विग्रहः सप्तमी विशेषणे इति समस्यन्तस्य पू-
र्वनिपाते प्राप्ते गड्वादेः परा सप्तमीति परनिपातः । कर्णे लक्षणस्येति दीर्घः पशूनां विभागज्ञानार्थं ग्रांकुप्रतिरूपकं कर्ण-
दिषु पठ्यते चिह्नं क्रियते न तदिह लक्षणं गृह्यते दृष्ट्वा वर्णग्रहणान् अन्यथा वर्णो नाप्युच्यमानत्वादनर्थकं न स्यात् ।
म्रेवत्यादि इति । छिद्रमापि वर्णोपचायन् । शोभनकर्णा इति शुभ शोभार्थे अनुदात्तेत शुभ हलादेः इति युच् । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र
पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । संज्ञौपम्य । संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिस्तत्र कण्ठादय उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात् । कं०
पृष्ठ कण्ठादीनां समाहारद्वन्द्वेन पुंसकह्रस्वत्वं । कण्ठादीन्युत्तरपदानि संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि स्युर्बहुव्रीहौ । कं०ठ पृष्ठौ स्वांग-
शिपानित्याद्युदात्तौ ग्रीवा जंघयोः स्वांगत्वेप्यदन्तत्वाभावादंतोदात्तत्वं प्रसग्रीवादिस्तत्र परत्वात् नञ्सुभ्यामिदं तोदात्तत्वेन भा-
व्यं अस्य तु स्वग्रीवादिरवकाशः यदि तु नेष्यते न हि च कायोऽस्यैव विधेः समुच्चयार्थ इति व्याख्येयः । नाडीजंघ इति । नाडया-
कारे जंघे यस्य स नाडीजंघः । नञो जर । नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः जरणं जरः अरमरणं मरः अस्मादि वृनिपातनाद-
पृ । ञिमित्रास्ते हनेत्र मित्र चिरिमित्रासिभ्यः क्तः मरु नपुंसके भावे क्तः सत्त्रे तु पञ्चपरत्वादसंस्त्वाज्ञेनि किमिति । जरमरमित्रम-
तयाहरणं किमयीमित्यर्थः । अशाश्चुरिति । नञ्सुभ्यामिति प्राप्तमपदांतोदात्तत्वं । सोर्म । मन च अस्वप्नमनसी सकर्माण इत्यादि ॥

स॰सा॰ यद्यपिस्त्र्याद्युदात्ते ह्यचेच्छंदसीत्यनेन न सिद्धमिदं तथापि सम्प्रत्ययमेत्यादिवद्धुजयेमछंदोऽर्थे च सन्नमिति वो घ्नं शुप्रत्ययमेत्यत्र प
६५ थो भावइति एष्व्यादिभ्यइमनिचूरंक्रतोहल्लादेर्लघोरितिरादेशाः सएजेनि। राजपाहोकनित्युहर्षीति कनित्यस्यायीतः लु
65 नानेर्मनि नलोमदुषदाहेमिपुनेरिति त्रिवृते मानेदुषः कित उषः। कपित्विति। अस्यावकाशाः सुकर्मा कपि सर्वे मित्यस्या
वकाशः अपवर्का सुपवक एवं स्थिते विप्रतिषेधः। आद्युदात्तं। नञ्सुभ्यामित्यस्यायवादः। अम्बू मुषिल्लादिकतिरव
टीतिकेनिर्नतोः प्वयप्रहः हनि कुषिनिरमिकाशिभ्यः क्थन इति क्थनंतो रथशब्दः स्तनदाहनि त्खरे सौ ति। सुवा हुरि
ति। अत्रिदिक्षिकम्पमिपथिवाधेनि कुपश्नस्यंतो बाहुपाहः प्रत्ययस्वरे रथंतो राजः॥ सुहिरण्य इति। हर्यते कन्यन्हि
घु रवेति कन्यनंतो हिरण्यशब्दः आद्यदात्तत्वं सुवीर्यौ। वीर विक्रांतो चुरादिरन्त्र पचाद्यचि वीरः अचोयत वीरेषु साधुरिति वीर
प्राद्वियती यो वायत वीर्यः नञोरयादि। कथं पुनरेतत्त्वापकमित्याह तत्र हिसनीतिकूलनीरः॥ एतान्युत्तरपदान्याद्युदा
त्तानि सुरव्ययीभावे सुषमं इत्यादौ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसि सति समाइति षत्वं तस्यासिद्धत्वात् समशब्दः एवायं निर्दु
प्रभृतिश्वेतेइति। तेनाव्ययीभावसंज्ञा। कंसमंथ। एतान्युत्तरपदानि द्विगावाद्युदात्तानि स्युः द्विकंस इति। द्वाभ्यां कंसा राम॰
भ्यां क्रीत इति तद्धितार्थे समासः कंसादिष्ठन्निति ठिठन्तु स्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् द्विमंथ इति। आहीदाेपुछेत्यादिना ६५

ठकु प्रोषस्सर्वं वतद्धि सूर्य इति । सूर्यादन्यतरस्यां द्विपाय्यमिति । पाय्यसान्नाय्येत्यादिना पाय्यशब्दः परिमाणवाची निपा
तितः तत्र प्राग्वतेष्ठञ् । द्विकांडमिति । द्वे कांडे प्रमाणमस्य प्रमाणे द्वयसज्जित्यादिना मात्रच् प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति
लुक् । ब्राह्मणशालमिति । विभाषा सेनासुराछाये ति नपुंसकलिंगता दंडशालमिति बहुव्रीहिः तत्र सर्वं यस्य प्रकृति
स्वरएव भवति । सर्वं यदंव निष्ठांतत्वादंतोदात्तं । ननुचान्नलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव न भविष्यति सत्यं उत्तरार्थम
बहुव्रीहिं तत्पुरुषग्रहणमिहैव क्रियते तत्पुरुषानाम्रपणार्थं सोपानिकं पथमिति प्रोभनः पन्थाः स्त्रमस्तस्याय मं
सौश्रामितस्येकं पथासोपानिकं व्यसंतायां कंथो शीनरेष्विति नपुंसकत्वं आह्वरकंथमिति आउ पूर्वात्ह्वयते रात्ये श्चोप
समेइति कः आदिश्विहरणादीनां चिनोतेः क्रिपचितहंतेः यवाघचूहनः चिहरणइति निपातनात्लोपोणत्वंच मलमह्व
धारणे आभ्यां रंनि पातनात्स्वरस्य उत्तं मडरः । आदिरिति वर्तमानइति । पूर्वकं सादिग्रहणमुत्तरयदामिसं वंद्ध इह तु विह
रणादीनां पूर्वपदानामाद्युदात्तत्वे सिद्ध्यतेः तत्स्तरार्थं पुनरादिग्रहणं कृतं पुत्रचेलमिति । चेलंव स्त्रंनदन्तृत्वमिति स्वरार्थं ।
नगरखेटमिति खेटमिति तृणनामतत्पुरुषेलक्षः । रथिकटुकमिति । कटु गात्रस्वादुनद्दं नगानस्वादु प्रजाकांडमिति कांडमि
ति प्रारनामसयथास्तद्वयीङाकरंः एवं सूत्रं । व्याघ्रादिसमासइति पुत्रश्चैलमिवेत्यादि विग्रह व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादुप

स·स्वर० मितं स्याद्घ्राति भिरिति समासः। अचीरं उपमानत्वाच्चिचीरमाह उत्तरस्य स्माघुहान्तं स्यात्तत्पुरुषे च स्वचीरमिति। पूर्वस्य स्माघ्रादि समासः। य
६६ लसत् यापयल्लादीन्युत्तरपदस्था घुहान्तानि त्सु मिश्रेत्तत्पुरुषे घृन यल्लमि स्यादि घ्न तेन मिश्रं यल्लमिति विग्रहः। यल्लं
66 मांसं यल्लं कोश्य मासमिषमित्यमरः। कूलसद॥ एतान्युत्तरपदस्थान्याघुहान्तानि त्सु। संज्ञायां। कुंज यन स्थलीति। आदियदिक
यहणो लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्थलशब्देन स्थलीशब्दो गृ. ह्यते जानपदकुंडेत्यनेन ङी पूर्वेलक्ष्यादिस्वर इति।
आदिशब्देन वार्णादिस्वरस्य ग्रहणं चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशो भार्याचेलं व्याघ्रराज्यं तत्पुरुषे तुल्यार्थसादि नावि दि तस्या
व्ययस्वरस्यावकाशो निष्कौशाम्बिः कुचेलाकराज्यं मिमयत्रो भयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः। वर्ण्यावर्ण्यादीन्युत्तरपदान्याघुहा
न्तानि स्युः कर्मधारये तत्पुरुषे येदिशा दिस्युर्वर्ण्यादयः यथान्ते एवे हय स्वर्यान्तार्वर्ण्यापि योगः स्यंतेव र्ण्यादियाठाभावात्। तद्दृह
वर्ण्यादि दिशा घंतगोण इति। कौमदिमानूलद्भुति। कुनरं स्यापसंकोनतिः तस्य मातुलत्वात्र व्याघ्रहणमिति। आख्याग्रह
णमाचार्यादिभिः प्रसेकं संवध्यते। हेतुः पुत्र इति। अतो विद्यायोनिसंबंधे ष्वइति षष्ठ्या अलुक्। भ्रातुष्पुत्र इति। कस्का
दिषात्वमस्य त्वं मुद्रुचूर्णांचूर्णादि कोचेष्वाघचक्षुद्र। अप्राणिभ्यः पराण्याषष्ठीनदंता स्वरतिरिति। कांडाशीन्याघुहान्ता नि राम०
त्स्युः। चेलखेटकटुककांडानि चिनिकाण्डश्वाद्याहारस्य कूलसद्स्थलकर्षाः संज्ञायामिति कूलं नानिकाड चीरयलस्य श ६६

ककूल एतानि कांडाग्रादीनि तत्र कांडग्रहणं हीयामित्युक्तमहीयामपि भवति चीरमुपमाने इत्युक्तमनुपमानेपि भवति । यत्र सूत्र
कं मिश्रेइत्युक्तममिश्रेपि भवति । कूलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति । अप्रेतिकिमिति । अप्राप्तिविषयाइतिकि
मर्थमित्यर्थः । मन्तुं एतुमिति म[illegible]ज्ञननविशेषइत्यर्थः । प्रकृत्याभगालमित्यर्थग्रहणं न शाह भगालवाचीति । अत्र च
व्याख्याने मे व्याकरणं । मेध्यो दातास्वने इति । लघावंते द्वयोश्चेति सूत्रम् । शितेः । [illegible] : शितेः परं नित्याबह्वच्कमभसत्
मा हृदे वज्ञित्व हुव्रीहौ प्रकृतिस्वरं स्यात् । अभसद् इति । अभमसे गेत्यमेः सेनत्यभसः । दर्शनीयपर्यादिति । बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यतिर ८
वेयदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयपादः ऽ नीयरप्रत्ययांतः । उपोन्नमेरितीति उपोन्नमोदात्तः । शितिरायुदात्त इति वर्णानां तण
तिनिनांतानामिति सूत्रेण । गतिका । इह शितेर्नित्याबह्वजित्यनः बहुव्रीहिग्रहणं नानुवर्तते ऽ स्वरितत्वात् किं तु तत्पु
रुषेशालायामित्यतः व्यवहितमपि तत्पुरुषग्रहणमनुवर्तते न तदाह तत्पुरुषे इति । प्रकारक इति । कुगतीति समासः । लिस्व
राः पूर्वपदमायुदात्तं । नवाहसेति । पूर्व हतीतिविग्रहः । वसेर्णिडि स्यतः णिडि त्यनुड्ने अमसृनो । णित्वादुपधावृद्धिः । विस्वरे
णोत्तरपदमायुदात्तम् । उश्वप्रवृत्तं नइति । प्रवृत्तं तेयेनेतिकरणे ल्युट् । कर्मषष्ठीतेन उश्वप्रवृत्तेन समासः । अत्र गतिप्र
युक्ते कृत्स्वरे कृते कारकमयुक्तः कृत्स्वरः । उच्चैःकारमिति अव्ययेयथाभिप्रेते नित्यमुल् ॥ तत्र हि उच्चैरिसुपपदं । ईषत्कर

सु॰ स्व॰ ६७ 67

इत्यादिषु दुःसुषु कृच्छ्रेतिवत्। उभयथापि लित्स्वरः। घोषलक्षणा षष्ठीति। न कर्मलक्षणा। तथा सति कर्मकारकमेवेदं वदन्नः स्यात् तज
काभ्यां कर्त्तरीति समासप्रतिषेधश्च स्यात्॥ अत्र कुत्सनं किमर्थं निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः विशिष्टस्य मा भूत्। नैतदस्ति। प
क्रियायुक्ताः प्रादयः तत्प्रत्ययेषु गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति। न च कौशाम्बीं प्रति क्रियायोगः। कारकं च क्रियायामेव संभवति। उपप
दमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते न देवं गत्यादिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते धातोस्स्वक्रिया
वाचित्वं तस्माच्च द्वये प्रत्ययाः कुन स्तिऽ स्मृतन्त्रतिडे तेन समासाभावात् कुत्सनमेव संभवति। अनुव्यचत्वं दर्शसत्त्वनुगतित्वानि
वंधनः समासः किं तर्हि हेतुं नेयो गतिविधानाद्विनिबंधनः। तस्मान्नार्थः कुत्सनेन। अत आह कुत्सनं विस्पष्टार्थमिति। यएवं
प्रतिवचनुम असमर्थत्वं प्रति विस्पष्टार्थं क्रियते इत्यर्थः। ननु विस्पष्टार्थमपि क्रियमाणे कुत्सने आमन्त्रणे न प्राप्नोति प्रपच
तिनएमिति तत्र च समासस्वरं वाधित्वा व्ययस्वर एव स्यादत आह॥ प्रपचतितरामपीत्यादिष्वेकदेशस्य कुत्सनं विस्पष्टा
र्थमित्यादिना कृत्स्नेन संबंधः॥ तदयमर्थः कुत्सनं विस्पष्टार्थं आमन्त्रे चदोषाभावइति केचिदाचार्या व्याचक्षते इति। प्र
पचतितरामपार्थं त्विति। आदिपदेन प्रपचतिकल्पं प्रपचतिदेश्यपार्थं मिति तेषां त्रयाणां ग्रहणं। प्रपचतिदेश्यपादौ स्वर्थः प्र एम॰
योजनं यस्य सतथोक्तं। अयमभिप्रायः। न विस्पष्टार्थं कुत्सनं। अपि तु प्रपचतिदेश्यपादौ यत्र सति शिष्टस्वरान्तरं नास्ति ६७

तत्रापि स्वरो मा भूदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं समासप्रयोजनमाहुः। अत्र हरदत्तः। इदं तु वक्तव्यं। प्रपञ्चतिन
रामित्यादौ नञ्त्वं तेन समासे यच्छास्त्रम् अभवन्नस्य पदग्रहलपधि भावयाप्रवर्तितरणावृत्त्यैव प्रवृत्तत्वान्न तदेव स्यात्। नञ्को दो
षः। सोपसर्गस्य प्रवृत्तस्यैकपद्याभावात्। आम प्रपचतितरां देवदत्ते स्यादाम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके इत्यस्य विषये विधि नेस्यात् न
ञोषनिघातस्य प्रसङ्गः स्यान्नस्यात् भिन्नपदत्वान्न। तस्मात्त्र गृह्यस्यामन्तेन समासो गतिकन्नञो न तरवं नेनञ्समासत्वात् समुदा
यस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्त्यावैकपद्यं भवतीति स्वरे तु दोषप्रसङ्गात् न कूहणमपि न्यक्कव्यमिति भाष्ये स्थितं प्रपञ्चितं चेत्याहोक
गतिरिति न विघ्न इति॥ उभे॥ वनस्पतिषिति। वनस्पतौ द्वौ न द्विषयस्यानिसंतस्यैव माघकदात्तः। पतिप्रातिपदिकयोर्नेतिरिति उ त्ति
प्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण। पारस्करादित्वात् सुट्। बृहस्पतिषिति। वनमाने पृषत्महदिति त्रिश्वतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोप्यत्राद्यु
५ दात्तो निपात्यते। तद्बृहतोः करपत्योरिति सुट्तलोपौ। पार्ष्णिः। इत्यादित्वान्ङीनि। कृतेन नित्त्वादाद्युदात्तत्वमित्यर्थः। प्राचीयतिरि
ति। एते षष्ठीसमासाः। तनूनपादिति। कृषिचमितनिधनिसज्जि स्वर्जिभ्य ऊरिति उप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोपि तनूशब्दः। अ
त्राद्युदात्तो निपात्यते। न यात तपतीति नपात्। न भ्राण्नपादिति सूत्रे आद्युदात्तो नपाच्छब्दो निपात्यते। तत्र नपादिति विग्र
हः॥ नराशंसमिति नरा एनं शंसन्तीत्यर्थः। तूनपे कृत्होर पा। वां सेः कर्मणि शिच्व न्नन्दावपि आद्युदात्तो। अन्येषां पयीति दी

सु॰ स्वर॰ ९८ ६८

द्वंद्वः पुनः श्रेयमिति। पुनः उद्वयोर्योः स्येति वरुणौ द्वीहिः षोपयुक्तं लांगल्ले पुनः। संज्ञायामित्यलुक् पूर्वपदस्य आः द्वन्द्वस्यावृत्तिः प्रातिपदि
कस्वरो णत्वोपपदाः स्वाङ्गशिटामदन्तानामिति स्याद्युदात्तौ। इन्द्रावरुणाविति। इन्द्रपदे ऋजेन्द्राग्रेति रन्नेनः वरुणशब्दः कृवृदारि
भ्य उनन्नित्युनन्नन्तः। उभौ आद्युदात्तौ। देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानङ्। इन्द्राबृहस्पती इति बृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्व
वाद्युदात्तौ तेनेन्द्राबृहस्पती स्वत्रयमाद्युदात्तः। अग्नीषोम इति। अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति षत्वं। इन्द्राग्निभ्यामिति।
अग्निशब्दो ऽङ्गेर्नलोपश्चेति निप्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः। पृथिवी स्यन्तोदात्त इति। ङीषु प्रत्ययान्तत्वात्। सोमरुद्राविति।
अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्निति मन्नन्तत्वादाद्युदात्तः सोमशब्दः। उत्तरपदग्रहणमित्युत्तरि। अन्यथा ऽस्मिन्प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या
निर्दिष्टः। नोत्तरपदे न तत्रानुदात्तादाविति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्य विशेषणं स्यात्। तन्नेष्टं। सूर्याविति द्यौप्रतिषेधः स्यात्।
इन्द्राभृगोरगन्तत्वादन्तोदात्तः सूर्यशब्दः राजसूयसूर्येति यदन्तत्वाद्युदात्तः। उत्तरपदग्रहणे सति नस्यैव पक्षे त
स्यानुदात्तादावित्येतद्विशेषणं भवति। अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विशेषणं स्यात्। अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समा
नविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत। इह पृथिव्यादिप्रतिषेधो ऽतायपतिस्वरविधौ। अंजनमविद्यमानवदिति। तेनाग्निमीले इत्यत्रा
द्यैस्वरितः सिध्यति। पाप्या अवस्यपेति। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्निति क्थन्नन्तत्वे म. न इति क्थन्नः कित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे

राम॰ ९८

माप्तेः। आवसथ्य इति। उपसर्गे वसेरिस्थप्रत्ययान्तः। पुत्रघ्नुतमिति। कर्मणि क्तः। पुत्रघ्नीति। त्वनीयान्तस्तु रूपे तु त्वनीयाक
मेण्णी नित्यस्त्रेणा कर्मणि। क्तो ने उज्ञात्यपरे त्वनीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः। प्रज्ञप इति। एरच्। न चक्षय
पदं स्याच्चप्रत्ययान्तत्वात्क्षत्र उत्तरपदप्रकृतिस्वरेणौ वांनो दात्तत्वमिष्टमिति वाच्यं। क्षयो निवास इति क्षयपदं स्याघ्रातन्त्वा
न्तमलव इति। अरु होरपू। प्रलविनमिति। अजिल्लूधस स्वनसह चर इत्त्रः। गोवृष इति। गोवृषेती ति विग्रहः। वृषु सेचने। वृषा
दीनां चेत्यासाधु इत्यात्मो यम्। स्तुस्तनमिति। स्तुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव। सूपा। सुकृत
मिति। गतिरनन्तर इति प्राप्तं। पापास्तुतमिति। पापो रिव स्तुतमिति विग्रहः। त्वनीयाकर्मणीति प्राप्तं। उपसेन इति। द्वे ओ
निष्ठा। व्यज्ञादित्वात्सम्प्रसारणं परिज्ञध इति। प्रसेन गत्याद्येषः। उभयत्र गतिरनन्तर इति प्राप्तं। अनेति किमिति। अ
नाश्चिनारीनामिति किम्पर्णौ मित्यर्थः। स्वाचिनइ स्यादि। वि अव्ययनेष्टागतिनिवृत्तौ ण्णिजंतः। आभ्यां कर्तरि क्तः। प्रह
ष्टः प्रयुक्त इति। हृषु हृष्टो। युमि। भ्रतो। असंज्ञायां यमरं भइति। संज्ञायां तु संज्ञाया मनाचिनारीनामित्येव सिद्धं। कार
कादन्न। न स्तु रूपे संज्ञायामाविषि कारकात्परयोर्दत्न। अनयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तः स्यात्। संज्ञाया मनाश्चिनाश्चिनादीना
मिसनेनापि हितमंतोदात्तत्वमनेन नियम्यते। रेवदत्त इत्यादि। देवाः एनं देयासुरित्येवं प्राप्तिनेदं दैवैदत्तो देवदत्तः। आ

ननु सुप्रकृपितमित्यादेकारकादिति योगविभागे नैवासिद्धमित्याशङ्कां व्याहन्ति । तस्य तु योगविभागो न

सु॰ स्व॰ ६६ 69

त्रिषिलिङ्गो गाविति यन्नेमानेक्लिचूक्कौचसंज्ञायामिति क्तः । गदोरच्छोरितिदृढादेषः । विस्मु । एवं मूर्यादित्येवं प्रार्थितेन विस्मुनाप्कृतो
विस्मुप्रुतः क्त प्रत्ययः पूर्ववत् । संभूतो एणायणाद्इति । कारकादित्यनुच्यमाने गतिकारकोपपदादिति त्रितया षिकारकान्निघपै
वकारयमोभवन्ति तथा गतेरपि स्यात् । एवं किमिति सिद्धे विधिपारभ्यमाणो नरेणा येवकारं नियमार्थं भविष्यतो निप्रप्नः ।
कारकावधारणमिस्याहि । असति स्येवकारे विपरीतनियमो पि स्यात् । कारकाद्दत्तप्रकृतयोरिति । एवं चाकारकाद्दत्तश्रुतयो
नस्यात् । इष्यते च । तथा कारकस्यानियतत्वाद्वया लितइसाद्यं वंतोदात्तप्रभृन्नः कारकावधारणीयप्यास्याद्दत्तश्रुनावधारणं
मा भूदित्येवमर्थमेवकारग्रहणमित्यर्थः देवदत्ता नेति भिन्नती याकमेत्ती मिपूर्वे यद प्रकृति स्वरः इत्थं इत्थकृते नकृतमि
सेनास्मिन्नर्थे इति इत्थप्रकारमापन्न इत्थंभूतस्तेन कृतमिसर्थे सुप्रकृपितमिसादिकथमेतान्युदाहरणानि यावता
कृतमित्युच्यते नच प्रलयितानीति कृताति । अभूतप्रादुर्भावे एव हि करोतिर्वर्तते न तस्त्वसुप्रकृतं सुप्रभावितं उन्मान्त भा
वितमित्यादिक्रमेणौवोहन्तेव्यमित्यत आह कृतमितीति । कृति सामान्ये करोतिर्वर्तते इति । नतस्त्वपण्याक्रियावचनो धातुः
क्रियायां क्रियायाम्यामित्यादौ विशेषाणामपिग्रहणं भवति नद्दूरत्रापि । अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनं । अत्रानो गतिकारको राम॰ ६६
ययहात्कृदिसस्माययवादः । पयः पानमिति । कर्मणि चयेनेति कर्मण्युपपदे भावेल्युट् उपपदसमासः । राजभोजनाद्इति । कृ

समा

सक्तुटोवकुलमिति कर्मणि ल्युट् कर्त्तरि षष्ठ्या समासः। मनु क्तिन् कृन्तस्वरापवादः। क्रीनेनु तृतीया कर्मणि त्वस्यारपवत्तै
ति। हृतेरधिकरणे मनिन्। कर्त्तरि षष्ठ्या समासः। यातिनिकृतिरिति। कर्मणि क्तिन्ः एवं वन्समासः। व्याख्यानमि
ति। [redacted]। व्याख्यानमिति करणे ल्युट्। आयनासनस्थानेष्वधिकरणे ल्युट्। आसनं राजयेयक इति। याजकादि
भिश्चेति सूत्रेण षष्ठीसमासार्थे ये याजकादयस्त एव गृह्यन्ते प्रभूतोऽसंगतिमिति। तादौ च निति कृत्यनाविति सूत्रे परप्रकृति
स्वर एवात्र भवति। सप्तम्याः। सप्तम्यं तास्वरं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यान्न पुरुषे। अध्ययन पुण्यमिति। अध्ययने पुण्य
मिति विग्रहः। सप्तमीति योगविभागात्समासः। ऊनार्थेत तृतीयां तास्वराणि। ऊनार्थानि कलहम्बुरणान्युत्तरपदान्यन्तोदा
त्तानि स्युः। उदाहरणेषु पूर्वसदृशेत्यादिना तृतीयासः। केचित्त्वित्यादि। नन्वेवं अनभाहृस्यापि स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसंत
न ऊनतरार्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यात् इत आह पुनरप्राह्नेनेत्विति। अर्थनिर्देशार्थं त्वंतु आख्यानात्व सेव्यं। मिश्रं चा। तृती
यांतास्वरमनुपसर्गमिश्रमन्तोदात्तं स्यात् रसंधौ। अयमपि तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यस्यापवादः। परस्वंबधे नैकार्थ्यमिति। पणं
बंधः परिभाषणं। पदिमेभवानिदं कुर्यात् इहमपि भवतः करिष्यामीमेवं रूपं। तिलमिश्रा इत्यादि। पूर्वसदृशसमोनार्थेति
समासस्तु तंबधे सेभवानिदं कुर्यात् [redacted] करिष्यामीमेवं रूपं तिलमिश्रा इत्यादि। पूर्वसदृशसमोनार्थेति स

स॰ स्वा॰ ८० 80 सः गुडधानाइति। भक्षेण मिश्रीकरणमिति समासः। तिलसंमिश्रा इति। कथं पुनर्मिश्रणादस्य विधीयमानं संमिश्रणादस्य
प्राप्नोति। कथं च मिश्रणादे नोच्यमानः समासः सोपसर्गेण लभ्यते। न आह। मिश्रग्रहणे मा भूदिति न मिश्रमलक्षणेति विवि
धीयमानसमासः सोपसर्गेणापि सिद्धः। आसत्रामिश्र इति। यदि मे भवेन्नः कार्येक्ये युक्तराह मपि भवतामुपकारं करिष्या
मीत्येवं रूपेणायणार्वं धेन रूत्वा आसलोः सह मिलितनइत्यर्थः। अपरेनु स्वरूपमेरयग्रहणां संधिः। आसत्रामिश्रइसत्र आसत्रो
नैकीभावेपि एजा स्वरूपेणाग्र स्यते। गुडमिश्रइत्यत्र गुडे नैकीभूतस्य स्वरूपभेदो न गृह्यतइत्याहुः। नञो गुणात्। कालोवे ष्टकि
कमिति। संयादिनीति माम्वतेष्टन्छेदिक इति। छेदादिभ्यो नित्यमिति ठक्। वत्सीयइति। तस्मै हितमिति छः। सांतापि
कइति। तस्मै प्रभवति संतापादिभ्य इति ठञ्। नञ् इति किमिति। प्रतिषेधे आयेणानञेवर्व निदर्शनात्प्रश्नः। वैगार्दभर
थिकइति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरएवान्न भवति। गार्दभरथिकादन्यइति। उदाहरणादस्य विशेषं दर्शयितुं गुणप्र
तिषेधइति सत्त्रावयवं व्याचष्टे गुणाइति। तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिति। तद्धितार्थः संयापादिनस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं संया
दित्वादि। आदिशब्देन नरहेत्वादेर्ग्रहणं सगुणाइत्युच्यते। उक्तं हि। संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते गुणत्वं परतं सा॰ प्र॰
त्रत्वात्तस्य शास्त्र उदाहृतमिति। वोढेति। अर्हे तृन्सनच्छन्देति तृच्। धलठत्वष्टुत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वं। ८०

याच्येपेति। समूहेयापाशादिभ्यो यः। अरंत्समिति। पारीरावयवाच्चेति यत्। अयाघमिति। पादाद्वाभ्यांचेति यत्। अरेयमि
ति। ह्रहाने। अहेयै अचोयत्। ईघनीनी त्वं गुणः॥ अवामदेव्यमिति। वामदेवेन दृष्टमित्यर्थे वामदेवात् ड्य ड्यौ
विति ड्युः। अपचइति। पचापच्। अविलिखइति। इगुपधेत्किः। कृ स्नोके स्नुचार्वार्धपश्चे तिवक्ष्यमाणेः कृ स्नो
के स्नुभिः सा रचयोरस्कयोः कृ तोरि ह्यग्रहणं परिभाषया विलिखण हृस्वकान्त्वं। अपचोदीक्षित इति। दीक्षितः पा
स्वं निषेधात्वपचति न त्वं शाकलेन। अपचो जाल्म इति। पचं शाको पिपक्कुमन्यं यं न शक्नोतीत्यनेन प्रकारेण॥ क्षि
प्यते नरा हयकु इति त्यादि। अदेवदत्त इति। देवदत्तः सन्नयमल्पकर्मन करोति स एवमाक्षिप्यते। अनागामुक इति। न
ञ्युपतत्परे स्नुकञ्। अनलंकरिष्णुरिति। अलं कृञि तिष्णुच्। इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिडिति॥ भवतेश्च दान्तस्यान्तः
परस्मादिष्णुच इट्। वैकारादि खिड्वे सिद्धे इकारादेर्विधानसामर्थ्याग्रहणार्थमेवेतिभावः। अनाढ्यंभविष्णुरिति। कर्त्तरि
भुवः खिष्णुच्खुकञाविति खिष्णुच्। अचारुरिति। दृसनीत्युवरेरुः। असाधुरिति साध्नोतेः कृवापाजिइत्युण्। राजा
क्रोःश्चार्वाघंतोदात्तं नञ्परयोरन्यतरस्यामिति तदात्ततं। अराजेति नञ्समासपुरुषादिति समासान्तनिषेधः। विभा
षातन्। नञुत्तरपदस्य ते नाम्यन्तोदात्तानि स्युस्तन्पुरुषे। बहुव्रीहाविदं एव भवत्यत्राद्वि॥ उदमेनन्नञ्छः परयोः प्रथमस्वरस्य

सु॰ स्व॰ योः ॥ इदं प्रथमं यस्य निगमनं भोजनं वा स इदंप्रथमः ॥ अनेन प्रथम इदंप्रथम इति तृतीया पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भवति ।
७१ यत्र प्रथम इति । यत्र प्रथमं गमनं यस्य स यत्रप्रथमः ॥ इदं प्रधानाद् स्वर्थ इति । अनेन प्रधानवचनः प्रथमशब्दो नत्वेक
संख्यावचन इति स्थितं । तेनात्र गणनाभाव उक्तः ॥ उत्तरपदस्येत्यादि ॥ इह समासस्येति प्रकृतं उत्तरपदादिरित्युक्तं प्र
भृति उत्तरपदस्येति यत्तत्र इहोत्तरपदकार्यितेनाश्रीयते तेन पदाकवुसघते नहाक पि परतो यत्पूर्वं प्रथमे नि तत् अन्तो
दात्तं भवति । ननु कर्तव्यं तत्कथमस्य यो हि समासस्यैवान्तो नोत्तरपदस्य । उत्तरपदावयवाः समासं तादृति पक्षे पि प्रथम
श्रुतायोरिष्टि विधिः ष्ट स्वपद्महृता तकयस्तत्रानंतर्भावादुपात्तयोरेव स्वरः ॥ संख्यायाः ॥ संख्यायाः परस्तनशब्दो न्तो
दात्तः स्यात् ॥ दर्शनीयस्तन इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ दर्शनीयशब्दो नीयर् प्रत्ययान्तः ॥ रित्स्वरः ॥ विभाषा पूर्वसूत्रोक्तं छ
न्दसि वा स्यात् ॥ द्विस्तनीमिति अन्तोदात्तत्वं संज्ञायां आद्यो यस्तनो नासिकेति ङीष् ॥ चतुस्तनामिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते च न
नेति तिञ् तु अनुदात्तस्य निलारादिषु दान्तत्वं अन्तोदात्तो नत्वाभावात् संज्ञायां इति ङीषु न ॥ संज्ञायां ॥ एतयोः उत्तरपदयोः अन्तो
दात्तः स्याद् बहुव्रीहौ संज्ञायां ॥ विश्वामित्र इति ॥ मित्रे चर्षौ इति दीर्घः ॥ अत्र बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति बाधित्वा
परत्वात् नेन अन्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते ॥ तेन बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यन्तोदात्तत्वं भवति ॥ अवायि ॥ उदाहरणेषु

राम॰ ७१

वधानवचिनों नरमाद्भान्न करोतीति । गोचिपचाद्यच् । प्रमुदा हरणोत्व नन्य वाच्यं नरमाहृः । मुखं उत्तरपदमन्तोदात्तं
बहुव्रीहौ । दीर्घमुखा शालेति । मुख प्राङ्गे नात्र द्वार प्रदेशः शाला या उच्यते । स्वांगमद्रवादिलक्षणमिह गृह्यते
न तु स्वमंगं स्वांगमिति मुसन्निलभ्यं । अन्यथा । त्रास्थि स्याद्दितिभावः । नाव्यय । एभ्यः परो मुखशब्दो नान्तोदात्तो न
स्यात् ॥ उच्चैर्मुखः । स्यादि । एषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पूर्वपदं । तथा हि । उरिचेर्डैस्ति । उच्चैः । अनिगन्तेच
व प्रसय इति प्रत्ययः । उदात्तः ॥ तनए कारे या स्वरे गमा उ. प्राग् उदात्तः । गामे गो: गोः । वर्त्तमाने पृषदित्यादिना महत्
स्थूलशब्दं कृ ... स्यादयन्तोदात्तो निपातितः । मुषेः क्रिच् मुष्टिः । प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्चेति
कुः । पृथुः । कृदन्तस्वरेणाद्युदात्तः । वत्सः । उपमानलक्षणो विकल्प इति निष्ठोपमानादिति प्राप्तः । बाध्यते इति । अत्र
स्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवामुपमानं न भवति गौ मुखमिव यस्य सः वत्सो मुखमिव यस्येति सर्वेत्रात्र गवा
घुपमेयं नोपमानम् उत्तरस्या विकल्पस्यावकाशः यत्र गवादि पूर्वपदं न भवति सिंहमुखः व्याघ्रमुखः गवाद
वुपमाने उभयप्रसंगे यथैव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन सिंहमुख इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । हिंसेः पचाद्यचि
सिंहः पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः । जातिकालाजात्यादिभ्यः परं क्तान्तमन्तोदात्तं स्यात् कृतादीन् वर्जयित्वान्ता

स्॰स्वर॰ च्छादनवाचकात्परं चेन्नासाङ्गं जङ्घीति प्राप्तं गः पश्चिविशेषः सः जङ्घोऽभक्तिस्तोऽपैनेति विग्रहः प्रस्तुदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्व
७२ रः ॥ तत्र पुत्रपाद्वौ जोदात्तः वसेष्ट्र नव स्त्रियावृः आद्युदात्तः कुं उपाहेन विषय स्यानि संतस्से स्याद्युदात्तः ॥ ननु राहरणेषु प्रस्तुदाहरणे
72 षु चनिष्ठेति निष्ठान्तस्य परनिपातः प्राप्नोति नत्वाह अस्मात्तायका शितिइदमेवमनस्मि विभाव्यं कं जातिकालसुखादिभ्यः परनि
ष्ठावाच्येति ॥ रनजातइति ॥ पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ दंतप्राद्वः स्वांग शितामरं तानाभि स्याद्युदात्तः मासप्राद्वो ग्रामादीनां चेत्याद्यु
दात्तः ॥ नञ्सु ॥ नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्समासांतावुत्तरपदावयवाः तेनाऽन्तरचइत्यत्र कृपूरि सपि अकारस्यो
दात्तत्वं भवति ॥ समासावयवाः समासांता इति पक्षे तु अस्मिन्सूत्रे समासस्यैव कार्यित्वमाश्रीयते तेनोत्तरपदस्य कपि पर
त्वमिति त्तापकात्यघनेनोत्तर पदस्यांतोदात्तः स्यात्ततोऽकुमारीकइत्यादावुनेनैव सिद्धत्वात्कपिपस्वेइत्यवाच्यं स्यात्
कप्पिपूर्वपूर्वैसाक प एवोदात्तत्वे प्रासेततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते ॥ कृत्स्वांतें त्यात्पूर्वमिति वचनात् सिद्धेदीर्घान्ताए वोदात्त
ताः उदाहरणे न घट नञ्झेति कपः ॥ कृत्स्वांते ॥ कृत्स्वः अंतो यस्य तत् दिरं कृत्स्वांत मितिव हुव्रीहेरन्यपदार्थमुत्तरपदसमासो
वा स्यातइत्याशये नाह उत्तरपदे समासेवेति अत्र कपि परइति पृथस्वचनात्तदितिमुत्तरपदं समासो वा स्यादनेन तुष राम॰
वेग्रहणमनर्थकम् कप्पिपूर्वमिस नुवर्त्तेत तत्राह पूर्वमित्यनुवर्त्तमान इति ॥ प्रकृत्तिभेदेन वाक्यभेदेन तत्रैकेन वाक्येन कृ ७२

स्वांतें स्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते द्वितीयेन तु नियम्यते कृत्स्वांतेः स्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न कपूर्वमिति ते नाकिं सिद्धमन
न्त्र्ह कवंतस्ये वोदात्तत्वमिति। नास्ति होयस्या। तकः अत्र यद्येष नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे कपि पूर्वमित्ययमेव
स्वरः स्यात् अस्मिंस्तु नियमे सति न भवति न अनुष्यामिति कवंतस्यैव भवति बहोर्नञ्। नञ इव नञ्वत् अस्माद्वेनिया
तना पंचमी समर्थाद्वतिः। बहूनां भावो भूमा बहोर्लोपो भूच बहोः उत्तरपदभूम्नेन तदर्थो गृह्यते स्वरूपेण उत्तरपदस्य
बहुत्वासंभवात् तत्र दाहृत उत्तरपदार्थबहुत्वे इति। बहुव्रीहि कइत्यादि। कृत्स्वांते सा पूर्वमिति स्वरः॥ बहुमान इति। पू
र्वपदप्रकृतिस्वरः। बहुशब्दस्तु लघिवत्स्यो न लोपश्चेति कुप्रत्ययां नोः नोदात्तः। नगुणाः। अवयववाचिनो बहोः परे इ
ति। अवयववाचिन इति गुणादीनां विशेषणं। उपसर्गस्वांगं प्रतिक्रियायोगाभावात् उपसर्गग्रहणं प्रायिकमुपलक्षणं
मारेहनं ध्रुवं स्वांगवाचिपर्शुवर्जितमंतोदात्तं स्यात्॥ बहुव्रीहौ असुलाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। दर्शनीयपाश्वी
नीयपक्ष्ययांतः रित्स्वरः। उद्बाहु इति। क्रोधानी निष्ठोष्ठः। अत्र क्रोधान समयेएव उद्बाहुलं न सर्वे देवेस ध्रुवम। वनं सपा
सो बहुव्रीहौ विस्पस्यनिष्टं सप्तमे समास ग्रहणं प्रवणा इति। प्रनिरं न रित्निराणां। अंजा। असमासरमिति। अनःप्राप्तास
रमिसर्थः अंतर्वण इति। अत्रापि नैनैवणात्वं अनुपसर्गार्थमिति। उपसर्गे तु पूर्वे णत्वसिद्धं। ननिवि भ्यानि विभ्या

सु:स्व०
७३
73

मुत्तरों तथाहोनंतोदात्तः स्यात्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। बहुव्रीहिसमासे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति तत्पुरुषे तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेन। प
रेरभितः। परेरुत्तरं अभितोभाविवाचि मंडलं चांतोदात्तं स्यात्॥ अभितोभावीत्यस्यार्थमाह अभितोभावोऽस्यास्तीति
अथवाऽभितः उभयतः भवति न घादीन् कूलादिकमिति अभितोभावी सुप्यजातौ णिनिः। परिकूलमिति बहुव्री
हिः प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा तत्र बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते अव्ययीभावे तु परिप्रत्युपाये तिकू
लतीरेति च प्राप्ते। परितः कूलमस्य परिगतं कूलमिति वा विग्रहः। प्रात्। प्रादुत्तरमस्वांगवाचि संज्ञायामंतोदात्तं स्यात्। प्र
गृहमिति। प्रादिसमासः। बहुव्रीहिर्वा। प्रपदमिति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। निरुदकमित्यादि। निर्गतमुदकं यस्मादिति ब
हुव्रीहिः। निर्गतमुदकमिति प्रादिसमासो वा उदकस्याभाव इति अव्ययीभावे तु समासांतोदात्तत्वेनैव सिद्धे॥ अभेः। अ
भेरुत्तरपदं मुखमंतोदात्तं स्यात्॥ उपसर्गात्स्वांगमिति तु न भवति नाव्ययदिक्शब्देति निषेधात्। अपाच्च॥ अपादुत्त
रमुखमंतोदात्तं स्यात्॥ समासे। अपमुखमिति। प्रादिसमासे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मुखं वर्जयित्वेति। अ
व्ययीभावेपि परिप्रत्युपाव वर्ज्यमाना होरात्रावयवेष्विति प्राप्ते रयमारंभः॥ उत्तरार्थ इति॥ उत्तरत्र अपादित्यस्यैवानुवृत्ति
र्यथा स्यात्॥ अभेर्मा भूत्। स्फिगपूत• नामग्रहणं नीरेरौत्व संबंधनेन स्फिगादिभिः स्फिगपूतकुक्षीनां पर्यग्रहणादि

प्रास०
७३

तिष्ठद्गुप्रभृतिः । तेन स्फिगपूतकुक्षयः पर्याया इति निर्दिश्यते । उपसर्गादध्वन इत्यस्याभाव इति । उपसर्गादध्वन इति । इहं स
मासांतः अस्य विधायकं तदभावे तस्मिन्नति अनस्यैव चित्वादेव सिद्धं ॥ ननु उपसर्गादध्वन इत्यनेन निर्योगो चूर्वि
धीयते तत्कथमुक्तं इत्यस्याभाव इतीत्यत आह ॥ एतदेव ज्ञापकमिति ॥ यदि हि नित्यः समासान्तः स्यात् ॥ अध्वग्रह
णमिहानर्थकं स्यात् । अनस्यैव चित्वादंतोदात्तस्य सिद्धत्वात् कृतं तु अध्वग्रहणं ज्ञापयति । समासान्तोऽनित्य
इति । स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति ॥ यदा स्फ्येनानित्यत्वाङ्गवाची निर्धारितश्च प्रवृत्तिर्बहुव्रीहिश्च समासस्तदोपस
र्गात्स्वांगामित्येव सिद्धम् । अधो । अधेरुत्तरं उपरिस्थवाचि अंतोदात्तं स्यात् । उपरि नित्यमुपरिस्थं हि उपरिस्थ इत्यर्थः ॥
तदेतदर्शयति तत्रोपरीति । अधिकरणमिति ॥ अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणं तेनेतदुपरिस्थवाची । किं तु अवस्था
वाची ॥ अत्र कुतस्तत्रस्य प्रकृतिस्वरेण ककार उदात्तः । अनुज्येष्ठमिति । उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यं दर्शयति ॥ पूर्वपदा
र्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयमिति । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति । अन्यत्राप्रधानग्रहणे नैव सिद्धत्वात् । अनुगतो
ज्येष्ठ इति । विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठस्य दर्शयति । पुरुष । अन्वादिष्ट इति । अनु पश्चादादिष्टः कथितः
कस्मिंश्चित्कथितेऽन्यः कथ्यते स अन्वादिष्ट इत्यर्थः । अन्तरेण परे च अन्यच्च परं च अकस्मादेनताह । अकरं तस्य भा

ऋेति॥ अत्यंकुशाद् इति॥ अंकुशमतिक्रांतमिति विग्रहः॥ अति कारक इति॥ शोभनः कारकः पूजार्थो यमतिः॥ अतेर्धातुलोप
इति॥ असंकुशादौ वृत्तिविषये ऽतिशब्दो ऽतिक्रांतार्थे वृत्तिरिति क्रमेण प्रयोगः एवं धातुलोपः॥ अति गार्ग्य इति॥ यथाभ्या
सेत्वात्पि प्राप्नोति गार्ग्यशब्दस्याहंकारेणत्वात्॥ अतिकारक इति॥ यथाभ्यासेत्वं तत्र नस्यात् कारकशब्दस्य अहंकारेणत्वात्॥ नस्या
द्व्यास्पति व्यादिय हारार्थे अन्यत्र सर्वत्र इत्येतत् उपनीय धातुलोप इति वृत्तौ खपि सर्वार्थे॥ नेरनि॥ निःशब्दादुत्तरस्य रमेतो दान्तं
स्यात्॥ अनिधाने ऽर्थे निर्मूलमिति॥ निर्गतं मूलमस्य॥ निर्गतं वा मूलं निर्मूलं॥ निरंश इति॥ निःशब्दो विधानार्थे॥ प्रव्रीति॥
कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इति चेत्॥ शृणु॥ प्रादयो हि वृत्तिविषये सति कियंसाधनमाहुः॥ समासांतस्यानित्यत्वादिति॥
इह एतन्न ष्यवस्य याठ एवं तायपति समासांता अनित्या इति॥ अन्यथा ए आहुः सखिभ्यष्ट जितिस्च स्त्रिलादेव सिद्धं स्या
त् सोरव सोहत्ता पदं निंदायाम् अंतोदात्तं स्यात् सुखे सुप्रसव सितत् इति॥ सुः पूजायामिति कर्म प्रवचनीयसंज्ञः॥ स्वतीपूजायामिति
समासः॥ तेन सुप्रसव इति नेयाख्यादिविधि न प्रकनीयः॥ ननु यदि सुशब्दो ऽत्र पूजायां वर्तते॥ कथं तर्हि क्षेपो गम्यत इत्याह॥ वा
क्यार्थ स्विति॥ कथमित्याह॥ असूययेति॥ यः खल्वनर्थे उपस्थिते सुखायमानत्वासेत्तं प्रत्येव मुक्ते क्षेपो गम्यते विभाषे रा॰म॰ ७४
त॥ इस तन न शब्दात्परः पुरुषशब्दः अंतोदात्तो वा स्यात् सुपुरुषे सेय सु मयत्र विभाषेति॥ आघायंतां ... पूर्वे यस्मतः इति

स्वरेणवाधितत्वात्समासस्यांतोदात्तत्वमप्राप्तं द्वितीयायांतु व्यक्तसन्नौयायादिस्वरेणानिसमंतोदात्तत्वंप्राप्तमिति कृत्वोभय
त्रविभाषा द्वित्रिभ्यांपाद्दण्यादिति कृतात्कारत्नोयोगस्यते॥ तदिति कृतदत्वादेशो दं न प्राप्नुतः। अप्राप्ताविति। द्वित्रिभ्याम्॥
द्विपादिति। द्वौ पादौ यस्येति द्विपात॥ संख्यासुपूर्वस्येति पादस्यान्त्यलोपः। द्विदन्निति॥ वयसि दंतस्य दतृ। मूर्द्धे
त्रिसकृतसमासांत एव मूर्द्धन्शब्द इति। एतच्च मूर्द्धस्विति निर्देशाद्वावसीयते अन्यथा मूर्द्धसु इति निर्देशं स्यात्। कि
मर्थं पुनरकृतसमासांत एव निर्दिष्ट इत्याह॥ यदित्र्यकृतसमासांतस्योपादानं न हि यदा समासांतः क्रियते तेन दान
प्राप्नोति न समासांतरत्वादि सत्यमाह यदत्रापीति इह हि बहुव्रीहिः कार्यित्वेनोपात्तो मूर्द्धन्प्रकृतः नत्वेकदेशत्वाद्वेति त
स्य बहुव्रीहिरेकदेशः समासांतस्तस्य भावस्तत्वं तस्मादित्यर्थः तदेकदेशित्वादिति पाठे तु स बहुव्रीहिरेकदेशी त्ववय
वश्यस्य स्वैकदेशी समासांतस्तद्भावस्तत्वं तस्मादिति स एवार्थः न त्वेवं बहुव्रीहिः कार्यित्वा न त्वेकदेशित्वात्तदेकदेशत्वाच्च समा
सांतस्येति। यदा समासांतः क्रियते तेन दाप्ययं विधिर्भवत्येव। द्विमूर्द्ध इति। द्वित्रिभ्यां षमूर्द्ध्न इति षः। कल्याणमूर्द्धेति॥ पूर्वपद
प्रकृतिस्वर एवात्र भवति। कल्याणप्राप्त्येलघावंतद्वयादि नामधेयाद्यन्तः। सक्थ्यं च॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षजंतः स
क्थ्यशब्द उत्तरपदमंतोदात्तं वा स्यात्॥ एतेन कृपादिनास्याऽनेन भवति। चित्वात्स्विसमंतोदात्तत्वे प्राप्ते यं विकल्पः। गौरसक्थ्य

स: स्वरा०
७५
25

इतीय ह्रेपूर्वं पदप्रकृतिस्वरः । शुक्लगौरयोरादिरिति गौरस्याऽऽद्यंतावुदात्तौ ॥ तेनात्रत्रैस्वर्यं । मलं ह्रासक्ष्य इति । कस्यमूर्ध्नांकस्त
क्षिप्रेषस्योपधाया इति ऋहत्या या ह्रौं नो दात्तः । पचक्षित्वा दिति एतेनचित्स्वरस्याय वादः प्राप्त विभाषेयमिति दर्शयति । परादिश्छं
दसि । परादेनात्र सक्थ्यमावृष्टवत्स्यैव पूर्ववत्त्रेस त्रिहितत्वात् । तदाह परस्य सक्थ्यमावृस्येति । ननु तर्हि परग्रहणमनर्थकं ॥
पूर्वकृते हि सक्थ्यशब्दो नुवर्तते । नैतदस्ति ॥ बहुव्रीहेरपि प्रकृतत्वात्तस्याकदाचनत्वं प्राकृत्येत । विभाषोत्पुच्छ इत्यतः । विभाषेति व
हुलग्रहणं वक्तव्यं प्रदर्शनार्थं ॥ बहुलग्रहणात्स्यादर्थक्षेपके नदर्शयति ॥ परादिश्छंदसीति । उदाहरयेति ॥ उदाहरणं क्षयो निवास इति
विग्रहः ॥ क्षयो निवास इति । ह्रयपत्रावृत् आद्युदात्तः । समासे स्वंतोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरो [illegible] रपदाद्युदा
त्तत्वं प्राप्तं तत्त्याथ्यादिस्वरेण बाधितं ॥ अनो वा बहुलके नोत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् ॥ एतत् क्षि निवासगत्योरिति धातो
र्बाहुलकादधिकरणे एरजिति माधवमतेनोक्तं ॥ वस्तुतस्तु घप्रत्ययांतः ह्रयपावृद् इति ह्रस्वो [illegible] त्याथ्यादिस्वर
स्येह प्राप्त्या कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धं ॥ परादिश्छंदसि सस्योदाहरणं मनुचोदपित्रीसूनृतानामिति बोध्यम् ॥ उन
परिहासे ॥ चुरादिस्तजंतः । णिचू क्वि प्सु नरामूनयस्रुप्रियमिति सूनृतं च उनतरं न च सूनृतं च । अयस्मयादीनीति भत्वा
नलोपो न ॥ मुष्टिहस्यये ति । मुष्ट्याहननं मुष्टिहत्या । हनस्त चेति सुबंते उपपदे क्यप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे त्वप्रा

राम०
७५

सः त्रिचक्र इति ॥ बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः । विश्वायुरिति । विश्वं आयुर्यस्मिन्निति । बहुव्रीहिः । विश्वश
ब्दः कन्प्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः प्राप्तः ॥ ॥ इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्द्धनभट्टात्म
जरघुनाथभट्टपुत्रेण जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां सुबोधिन्यां समासस्वरप्रकरणं समाप्तिमगात् ॥ ॥
तिङो ॥ पचति गोत्रमिति गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः एवं हि कुत्सा भवति आभीक्ष्ण्ये उदाहरणमाह पचति गोत्रमि पचति
ति अनेकार्थत्वात्सर्वेः करोतिः सार्थे वर्त्तते विवाहादौ ॥ गोत्रं पुनः पुनः पुरस्करोतीत्यर्थः ॥ नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं । न
नु किं कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणं । एतयोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि
भवन्तीत्याहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्ति एतयोरर्थयोरिति अस्मिन्विचारे नि
र्णयमाह कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमिति अपञ्चाध्यायीयोगविभागाल्लभ्यते इति । गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्ये
वेत्याख्यातेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह तेनेति । अन्यत्रापीति । पचति विगोत्रादि तद्भिन्नाम्रेडितेष्वगणेषि स्वचाय
चति पापमिति । क्रियाविशेषणम् । एवं नन्ति गोत्रं समेत्यरूपमिति । गोत्रं कुलं समुद्दिनं भूत्वा रूपं रचनतीत्यर्थः । तिङः । अ
नुदात्तं सर्वमपादादौ इति वर्त्तते तेनाह नरिहत्यत इति । एवोनुदात्तानीत्यादि वैयाकरणानां अवहारः । अतिङिति किं । पच
इत्येको योगः अनुदात्तविधानार्थः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो योगः गोत्रादीनि स्ववपरिभाषेयं इह शास्त्रे गोत्रादीनि ४

सु॰स्वर॰ ७६ 76 तिभवतिएककर्तृकापचिक्रियाभवतीत्यर्थः। नन्वतिङ्ग्रहणं व्यर्थं समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः इत्युक्तत्वात्। ए
कस्मिन्वाक्ये निहितं न द्वयाभावादिति चेन्न समं। सूत्रकारेण समानवाक्याधिकारेण कृतत्वादतिङ्ग्रहणमकारि। भाष्ये
तु अतिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातम्। नलुट्। उतं आरभ्य प्रतिषेधसत्त्वात्। श्वः कर्ता श्वः कर्तारौ वि ति। तासेः परस्य लसार्व
धातुकस्यानुदात्तत्वे कृते नास्ति हि दात्तः। एकवचने टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाद्युदात्तः। निपातैः॥ यदिसादीनां
पञ्चानां तानां द्वन्द्वे तृतीयायाः सौत्रोऽलुक् न तु युक्तग्रहणे न समासः निपातैरिति विशेषणस्यानन्वयापत्तेः। नसह एतैर्नि
पातैरिति। यत्र यदि हन्त कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र एतैरित्यर्थः। यद्यदार्थे च हेतौ च विचारे परिदेवने च। एताः हं
त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः। कच्चित्कामप्रवेदने निषेधे प्रश्नसामान्ये कुवित्स्मृतः। यत्रेत्याधारे तत्र मूले केचिदुदाहरन्तः
त्रस्येष्वपूर्त्याः। युक्तग्रहणं साक्षात्संबन्धप्रतिपादनार्थम्। यदग्ने स्यामहमिति। स्यामिति अस्तेर्लिङ्। अम्। चकमा कच्चि
दिति। चकमेति लिट्। प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तम्। कच्चिदयं निपातसमुदायः। यदकाले कन्वित् इति विच्छिन्नपाठात्। नि राम॰ ७६
पातैः किम्। यत्कृ जानति वाकटम्। एनीति यत्र तः श्रान्तरिरूपं इत्यत्र यत्रादितिपरणा। ननु प्रतिपदोक्तत्वात् यदादिभिः सा
हचर्याच्च निपातस्यैव यच्छब्दस्य ग्रहणं स्यादिति चेन्न समं एतदेव ज्ञापयति। अस्मिन्प्रकरणे नेदमुभयव्यवस्थापक

मितितेनयावद्यथाभ्यामित्यनन्तरं तेनेष्यः परिमाणेव तुविनिवृत्त्यादिनस्यापिल्लाक्षणिकस्यानियातस्यापिग्रहणंभ
वति। यावत्तो [illegible]तरम्योऽत्र होगरणानाड्॥ति। अत्र अरद इति अट्स्वरेणाद्युदात्तं। युक्तग्रहणं किं। अन्यान्वितेमा
भूतपत्रक्वोच ते मनोरक्षं रक्षस उत्तरं इह यत्रे त्य स्योत्तर मित्यनेन साक्षात्संबंधः। रक्ष धात्वणो अनुदात्तेत। न ह प्रन
हप्रत्ये नियानसमारम्भो निषेधे वर्त्तते। नह भोक्ष्यस इति। अत्र भुजेर्लृटि स्यस्य त्वात्से इत्यस्य निघातः। एष प्रत्ययस्वरेण
मध्योदात्तं यरमाप्नुवं भुङ्क्ष्वे भुङ्क्ष्वे पुनः क्रोधे नोपहासे न वा पुनः प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भोऽत्र नेनन करिष्यसि स एव मुच्य
ते। नहवैतस्मिंल्लोनि। न स्मिन् इति न स्मिन्न त्वं हः फिट्स्वरेणाद्युदात्तः। लोक पाहः पचाघञन्तत्वादन्तोदात्तः। दक्षिण
शाह्वः स्वाङ्गाधिश महंना नाभिरिति क्षिप्त्वाद्युदात्तः। सत्यं भो कृस इति। मध्योदात्तं। अंगा। प्रातिलोम्यमभिकूलका
रित्वं ततोऽन्यदभिमतकारित्वमप्रातिलोम्यमेवं चाऽनुलोम्यमित्यवक्तव्यं। अंग प्राह उदाहरणं। अनुतापायां प्रसुदाहरणे
लमषे। अंग कुर्विति। करोतेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं हि पन्नमसे स्य यि वृत्ति हि एदेशः। तनादिकृञ्भ्य उः सार्वधातुके
तिकरोतेर्गुणः। अत उत्सार्वधातुके उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् इति हेर्लुक्। कुर्वित्युप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम्। हि चात्र
त्राप्यप्रातिलोम्य इति एवं ध्याने आहि स्रोतिस्म शब्दो निपातो यि च्वादित्वादन्तोदात्तः। शेषं पूर्ववच्छाद्यसमः प्रातिलो

सु-स्त्र० म्येतु हि कूजन्छलउदाहरणो द्विप्राहो ऽवधारणे हेतौ चासमप्रत्युदाहरणे त्वमर्षे। हं ऽस्स। अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य घोनको हि रि
७७ ति अनेकमपि तिङ्. नेहि पुत्रं भवति न त्वपूर्वेण पर्वस्य निघातप्रतिषेधे प्राप्ते कश्चिदनेकस्यैव विरेकस्यपत्यास्या दिनि
77 वचनम्। अनेकमपीति। अपि पदाद्धा हेकं तत्र छेदसि रसानुविधानाद्यथा प्रयोगं व्यवस्था। अत्र नहीति हि र्यतद्व्य
र्थे। यस्मात्स्वयं मन्त्रः नन्तं वरतित तः पाप्पायाघं एनं पुनातीत्यत्र अन्तवरन्द्रहो षेण पुष्पत इति नास्यार्थः॥ एकस्योदा
हरणं अतिहि स्वर्गमुरुजयज्ञमिश्रेन्द्रस्जयन अत्र एकमजयरिम्या घुरान्नमपरं निहन्म। यावद्यथ्या। इयंतनीयान
पंचमीस्याह अा प्यांपुक्ते इति। नेन परभूतयोरपि भवति देवदत्तः पचति यावदिति। यावच्छन्दो निपातस्त्वा निपातस्त्वग
त्वते निपातैर्यपदी त्यत्रत्तापि नत्वाज। अाद्यः स कल्पे द्वितीयः परिमाणेयाथिकोवनुप्रत्ययातः यथाख्या हो योग्यताहि
षु। अावंतइति। अवतेल्लिङि. मध्यमपुरुषद्विकवचनं यावच्छब्दो दाहरणं नु यावद्भुक्ते देवदत्तः पचति यावदिति। याव
न स्तोतप्योअरहोगरणानाइति। ॥रद्वविलेखनेलङि. मिपि अडागमे स्वरेण घुरान्नम॥ पूजायाम्॥ कानुहन्ने नेति। एम०
अनुदात्तएव भवतीत्यर्थः॥ यावद्देवदत्तइति पूर्वेणात्र निघातप्रतिषेधः॥ व्यवायेपदि भवति उपसर्गेणैवेति नियमा ७७
दन्यातिप्रसंगाभावेनंनरयहणं प्यकामकंतुम॥ उपसर्गे॥ यावद्यथा प्यांपुक्तमनेनरमुपसर्गेण व्यवहितंतिङ. नंप्रजायां

विषयेनानुदात्तत्वं नस्यात्। अनंतरमपि स्येवेति। तत्रानंतर्ये सोपसर्गोस्य न तिङः तमात्रस्य प्रयच्छती प्रश्नवृ अवघुष्टान्नः। तुपश्यपश्य।
तुप्रभृती निपूजाविषया। उदाहरणानि तु माणवको भुंक्ते पश्यपश्य माणवको भुंक्ते पश्यपश्य तु माणवको भुंक्ते माणवकस्तु
भुंक्ते इति। आश्चर्यं तु प्रादृश्यतिमो जनस्य पूजा गम्यते एवमन्यत्रापि। पूजायां किं। पश्यपश्य मृगो धावति। न त्वकपन्नमेत
त्। ननु पूजायां नानानंतरमित्यतः पूजायामिति वर्तमाने पूजाग्रहणं व्यर्थमिति चेन्नैवम्। पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधा
र्थं तद्धि पूजाग्रहणं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधे न संबद्ध्यते न तदनुवर्तनं नुहृजाविहापि न लुङि सार्वि के विषये [redacted] प्रतिषे
धस्य प्रतिषेधः स्यात्। माभूदेवं निघातस्यैव यथा स्यादित्येतदर्थं पूजाग्रहणं। किंच अनंतरमित्येवं तदभूतदहत्वविशे
षेणोच्यते। अहो च। अहो एव दन्नः पच्चति शोभनमपि सुदाहरणं पृथक् योगकरणमुत्तरार्थं उत्तरो योगः अहो योग एव यथा
स्यात् तु प्रभृति मिपि योगे माभूदिति। शेषे। शर्वे पूजायामित्यनुकृत्वात् ततोन्यः शेष इत्याह अपूजायामिति। अहो कटं करिष्यसी
ति। यद्येपश्य अपशयस्व। अनाश्चर्यपूजमेव वस्तु अन्यस्य यथा आश्चर्यं चेत्प्रतियाघते न पूजा। शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् योग विभाग
सामर्थ्यादिवशर्वे प्रकृतेषु किंचिन्नानुवर्तन इति तान्तेनचानुकृष्टत्वात् पूजायामिति नेतन्निवर्तिष्यत इति भावः। पुरा। पुरावि घो
तने विघुरिति। यावत्पुरेति भविष्यति लट्। विघोतनार्थ व्यापनं धर्मशास्त्रप्रति षिद्धं अतस्तदु पन्यासेनत्व रितमध्यीष्वे तिगा

सु॰ स्व॰
७८
28

म्यते यक्षे घोनत इति धातुस्वरेणाद्युदात्तम्। तास्यनुदात्तेन्ङिदिति लसार्वधातुकनिघातः। न नेन सम युएधीयन्त इति। लट् स्मे इति भू
तेन लट्। अत्र भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रसक्तत्वं गम्यते न त्वरा। ननु। किंचित्कर्तुं स्वयमेवोद्यतस्य एवं क्रियतामित्यभ्यु
पगमो ऽनुज्ञानम्। एषणा प्रार्थना। अनुज्ञैषणा प्रार्थनेत्यर्थः। तदाह अनुज्ञाप्रार्थनायामिति। उदाहरणे वर्तमा
न सामीप्ये लट्। प्रत्युदाहरणे ननौ दृष्ट प्रतिवचन इति भूते लट्। अन्विति किमिति। अनुज्ञैषणायामिति किमर्थमित्यर्थः।
अंगाप्रातिलोम्य इत्यादिवत् इतिकरणं विनापि सिद्धे एकनिपातोयमिति प्रदर्शनार्थमिति प्राहुः। अन्यथा द्वयोर्निपातयो
र्ग्रहणं संभाव्येत। किं क्रिया। अप्रतिषिद्धमिति। अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः।। किं द्विजः पचति आहोस्विद्गच्छतीति। आहो
स्विदेकोपि यात आद्युदात्तः। अत्र केचित्। एवं किंयुक्तं तन्न निहन्यते उत्तरं तु न किंयुक्तमिति निहन्यत एवेति। अन्ये तु प
घ्ये कस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्य संशयविषयत्वेन योगादिति उभयत्रापि निषेधेन भाव्य
मिति। अत्र हरदत्तः ये त्वाहुः एवं किंयुक्तमिति तेन मन्यन्ते अस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं किंशब्देन तु श्रुतक्रियाविषय ए
व प्रश्नो द्योत्यते क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्न आहोस्विच्छब्देन न क्रियाप्रश्न इति वोच्यते न तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति। प्र राम॰ ७८
श्ने किम्। किं देवदत्तः पचति। शेषे किं प्राहुः। क्वचित्पुस्तके किमधीत इति प्रत्युदाहरणं दृश्यते तन्नादर्तव्यं सोपसर्गत्वात्। लो

यः। किं क्रियाप्रश्नेति सूत्रमनुवर्त्ततेतन्याचायमर्थः। क्रियाप्रश्ने यः किमृषावृः तस्य लोपे तदर्थेन युक्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं
च तिङ्· तं वानुदात्तं स्यात्। सूत्रेण किमो लोपस्याविधानादर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः।
दत्तं पचति आहो स्विच्छठतीति। अत्र पक्षे निघातः पक्षे धातुस्वरेणाद्युदात्तता। किंशब्दाप्रयोगादस्माद्विभाषेयं यद्वा तस्या
प्रयोगेऽपि अर्थेन योगात्प्राप्तविभाषा। पूर्वसूत्रस्थानि प्रत्युदाहरणानि किं शब्दं लक्ष्यात्र योजनीयानि। एहि। एहि मन्यइ
सनेन युक्तमिति। समुदायाभिप्रायमेकवचनमन्यथा आख्याते द्वे आङ्· चापरइति बहुवचनप्रसङ्गः। एहि म
न्ये हसनेन युक्तमिति। समुदायाभिप्रायमेकवचनमन्यथा आख्याते भक्तं भोक्ष्यस इति। मन्यसे भोक्ष्ये इत्यर्थः प्रहासे
च मन्योपपद इत्यादिना मन्ये भोक्ष्यस इति पुरुषव्यत्ययः। इदं च वृत्तिकारमतेनैतत्प्रत्युदाहरणं तन्मते उत्तमोपादानस्या
तन्त्रत्वात्। भाष्ये तु एहि मन्ये रथेन यास्यसीति प्रत्युदाहृतम्॥ तत्रायमर्थः। त्वं रथेन यास्यसीत्यहं मन्ये एहि इति।
गत्यर्थलोटि मेव सिद्ध इति। आङ्पूर्वादिणो लोट् सिपो हिः अत्र एहीत्यस्य गत्यर्थत्वात् गत्यर्थलोटेति सिद्धमित्यर्थः। एही
त्यत्र आङः परत्वादिहीत्यत्र निघातः। मन्य इति। मन ज्ञाने अनुदात्तेत् श्यपन्तत्वादाद्युदात्तत्वं भूतस्यानुदात्तेदिति आडुपदे
शात्सरन्वादि यद्· नुदात्तः। तातः। अपूर्वमिसेनतजानुशब्दे सैव विशेषणं न तिङ्· तस्य आहो उताहो इति सूत्रेण नन्तरस्य

सु॰स्वा॰
७९
29

णान्ताप्रकानं। अन्यथानत्राप्यपूर्वमिस्सनुदुत्तेरेवनिदं॰ तस्या॰ नंतर्यैलभ्यतइतिकिंतेना। ननुशेषेविभाषांवक्ष्यतितत्रशेषग्रहणं
स्यार्थेनत्साध्येक्यातंशेषेविभाषाकस्मिंछेषः सांतरंशेषइतिअनंतरेणाप्यनंतरग्रहणं प्रहणंप्रसङ्गः शेषः कथं अपूर्वमितिप्रसङ्गः तंस
पूर्वः शेषइतितद्देतत्सकलमभिप्रेत्याह। अविद्यमानपूर्वंयज्ज्ञानुइति। शेषस्यसइति। अरुपदेशान्त्यरत्वान्तेडसस्यनियातनः। म
ध्योदात्तंपदम्ज्ञानुशद्वोनियातनत्वादाद्युदात्तः। करं ज्ञातुकहिध्यसीति। करशब्दः फिट्स्वारं तोदात्तः। किंस्वं। कृत्त्वपित्त्वधि
करणोक्तः किमः कृतं किंकृत्त्वं अधिकरणवाचिनश्चेतिकर्तरिषष्ठी अधिकरणवाचिनाचेतिसमासनिषेधे प्राप्ते अस्मादे
वनियातनात्समासः। इहज्ञातपूर्वमित्यत्र॥ अपूर्वमितिवचनेनेनव्याचष्टे अविद्यमानपूर्वंतियदिपत्रकिंप्राप्नोति जितेन
त्सर्वंगत्स्वेनतहिंकिमीयः किंतरामित्यादेरपिप्रसंगः स्यात इतिमत्वापरिसंचष्टे विभक्त्यंतमित्यादि। शेषेचि। अनंतरा
येसंशेषत्वमित्याहव्यवहितमितिनिपचनीति। पक्षेधातुस्वरेणाद्युदात्तं॥ समर्थे॥ निरर्थकोपेषामितिविग्रहः॥ त्म
र्थेलोपपुरुषमिति। योगः पुनरर्थद्वारकोनिमित्तनिमित्तिभावः। लोटं तवाच्यं हि निमित्तंलडुतवाच्यस्य। नचेल्कारके
सर्वोप्यरिसस्यव्याख्यानमाह पत्रैवकारकेलोडित्यादि। कर्तरिकर्मणिवा। आगच्छदेवदत्तग्रामंदस्यस्येनमिति। आ राम॰
डु॰पसर्गः गच्छदेवदत्तयोः पदासरत्वान्निघातः ग्रामपाह्वग्रसेराचेतिमनंतआद्युदात्तः। उष्मसीतिप्रसयस्व ७९

रेरामघ्योदान्नम्। रुसंयतंरेदेवदत्ते नशालयोरामेरणभोस्यसंतइति विहेः प्रायएार्थ्येत्वेपिगतिर्गोम्यतइतिगत्यर्थ्येत्वं।ऊत्यंनामि
सत्रदेवदत्तरामयोः कर्त्रोर्भेदेपिलकारवाच्यस्यशालेः कर्मणः अभेदात्। आगच्छेरिति। लिङ्। येननलोटयप्सीतिव
तेमानसामीप्येलट्। आगच्छदेवग्रामंपितातेओदनंभोक्ष्यतेइति। कारकपादेनसत्रकारकस्यक्रियेरेवाश्रीयतेतेनकर्तृला
भेदेपिव्यक्तिभेदात्कारकभेदः तेचाहंद्रक्ष्यावएनमिति। अक्रियमाणेसर्वग्रहणेण्यत्रवाच्यंनभिद्यतेनत्वैवमभवितव्यंइहवाभि
घनेवाच्यमएकत्वैकमपरत्वद्वयमितिनिघातप्रतिषेधोनस्यात् अक्रियमाणेतुसर्वग्रहणेलोड्वाच्यकारकाधिकोपिनि
घातप्रतिषेधःसिद्धः। [redacted]।लोच।लट्ग्रहणंविहायगत्यर्थ्येलोटेतिसंपूर्णंसूत्रमनुवर्ततेनतदाहगत्यर्थ्येत्यादि। आगच्छे
ति। गत्यर्थ्येलोटायुक्तंपश्यपेतिननिहतंगच्छेतितुनिहतमेव। योगविभागउत्तरार्थ्यइति। उत्तरोविकल्पोलोटएवयथास्या
न्नलटोमाभूदिति। विभाषितंपूर्वंसर्वमनुवर्ततेप्राप्तविभाषाचेयम्गत्यर्थ्येलोटायुक्तंलोडन्तंसोपसर्गमुत्तमवर्जितंविभा
षानानुदात्तंस्यात्नचेत्कारकंसर्वान्यत्।सोपसर्गमिति। उपसर्गेणसह। उपसर्गेविद्यमानेइत्यर्थः। सहशब्दोविद्यमानार्थो
ननुल्पयोगेनस्युपसर्गोस्यनिघातप्रसंगोऽस्ति। आगच्छदेवग्रामंप्रविशेति। अत्रविशेतिपक्षेनिहतंपक्षेप्रत्ययस्वरेण
तोदात्तंतस्यातिङिचोदात्तवतीतिनिघातः। यद्यपप्रपद्यासानीति। उभयत्रापिपूर्वेणनित्यमेवनिघातः। प्रसुदाहरणंनिपू

सु०स्वर० वृसूत्रोक्तान्येवमथावृष्टर्वाणि योऽयानि। इहं नचापूर्वसूत्रमनुवर्तते लोप्‌ ग्रहणं चतराहरं नेत्यनेनेत्यादिग्प्राप्तविभाषेयं नियातै

८० यं घटीति निघातस्यासिद्धत्वान्नाथ भुनजावहा इति। भुजे लोट्‌ भुजो नवन इत्यात्मनेपदं वहि ः टेरेत्वं आम्‌ आडुत्तमस्य पि

80 च्च एतत्ऐ अनुदात्तेत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वं विकरणस्वरः। आम। अंतरयतीत्यंतरं व्यवधायकं एकअंतरं व्यवधा

यकं यस्य तदेकांतरं। उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम्‌ अनंतिक इति किमिति। अंते केचित्‌। अनंतिकेदू

रं न ष्याच सामर्थ्यादेकश्रुतेर्निघातस्य च प्रतिषेधः। यदि निघातमात्रनिषेधोयं न तर्हि निघातस्यैकश्रुत्याबाधितत्वादिदं स

त्रं मर्थं स्यादिति सामर्थ्य सामर्थ्यादेवच्चैतन्निषेधं प्रतिएकश्रुतेरसिद्धत्वाभावः। अनुदात्तस्य न प्रतिषिध्यतइति आहुः

अपरे तु अनंतिक इत्यनेन यन्न दूरं न च संनिकृष्टं तदुच्यते न दूरं अन्यथा दूरमित्येववदेत्। तेनास्मिन्नेकश्रुतेः प्राप्तिरे

व नास्ति अदूरत्वान्नत्वनुदात्ता अपि नोदात्तह नेत्य इति। यदि तु। उदंज इति। तुदादेः सजेल्लङ्‌ सिप्‌ उद्यो मि हीति। वष स

कांतो। अदादिः लटि यांति। ग्रस्यादित्वात्संप्रसारणं। नाहेरिति। यदिहं नेत्यादि मिरिसर्थः। जायेस्वारोहावैहीति। रुहे

लोट्‌ स्वसरूपाप्‌ आडुत्तमस्य पिच्च लोटोलड्वत्‌ इति लङ्‌ ज्ञावा त्रिसंज्ञि तड्‌ तिसलोपः। आडुत्पूर्वो रिलो लोट सियोहिः राम०

ए हितेन परभते नपुंसकस्यरोहावेम स्यल्लोट्‌ इति प्राप्तोनिघात प्रतिषेधो नियमनान्निवर्त्यते तेनेने स्वं ब्राह्मणयो निघातो नास्व ८०

शाद्वेऽऐरीतिलोपः। बूलोपइत्ति दीर्घः। गस्वोरो हावेतिपाठे तुछांदसत्वादुत्वं। चन चिः। एधिति। चन चित्। इत्व। गो त्रादिः। तद्धित
आम्रेडित। एतेष्वित्यर्थः। इहा यि गो त्रादयः। कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गत्वं तइतिति। गो त्रादी त्यत्रे वोक्तं। पचति कल्पमि
ति। अत्रानुदात्तएव तद्धितो ग्रास्यः। अन्यत्रतद्धितस्वरेणांतोदात्तं। तस्वरो वा ध्मातेऽपचतितेष्ठपा। अपचतितेष्ठप। अयंच
तिचरवादत्विच चादिषु च नचवाहाहैवयुक्ते इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादयो ऽत्र गत्वं तेसंनिकृष्टत्वात् न तु चादयो सत्वइति
सूत्रनिर्दिष्टाः विप्रकृष्टत्वात् चवाहाहैवेषु परेषु। अयंपचतिवा त्वारतिवा। उभयत्रस्वारतीसस्य निघातप्रसंगएव
नास्तिनानवाक्यत्वात् श्ववायो गो दिसमुच्चये विकल्पेवा सतिभवतिसन्ताने कस्य धर्मइत्तिकृत्वो साह। नमाच्चवाः प्रथमे
तिस्त्रीलिंगस्य निर्वाहमाह प्रथमातिद्विः मक्तिरिति। प्रथममनुच्चारितातिङ्ः भक्तिरित्यर्थः। अग्रातेरितिपूर्वसूत्रे चानुक्
ष्टत्वादिहनानुवर्तते। उत्तरवाक्ययोरिति। द्विवोपार्थिवाधिइंद्रमहोवारजसः इत्येतयोरित्यर्थः। ननुष्टुतस्यैवतिङं। नस्यो
नस्त्रानुषंगः। तत्कथं प्राथम्यमिति चेत् अनुषक्तस्यार्थोपाधिकं भेदं पुरस्कृत्य प्राथम्याभ्युपगमेन निघात निषेधस्यछं
दसि वहुलो दृष्टत्वात्। एतच्च इहैवमंत्रे निषेनमुष्टिहन्सयेति च मंत्रेवेदभाष्ये स्पष्टंहेति। स्वर्यहरण्येनयातीति। उपा ध्मा
येपहा नौगछतिसतिशिष्ठस्वरस्वेन गमनं प्रतिषिद्धमित्यावारभेदः॥ अहेति॥ अनेकस्मिन्प्रयोजनेप्रेषणं विनियोगः॥

स॰ स्वा॰ ८१

८१

तद्यथा हननानाप्रयोजने नियोग इति। अनेकप्रयोजनः नियोगः प्रेषणं। उदाहरणे पूर्ववत्प्रेषे प्रश्नुतः उत्तरत्र क्षिप्रायां। चाहलोप।
अवधारणार्थे एवशब्दप्रयोगे सति प्रथमं तिङ्॰ तं नानुदात्तम्॰ सूत्रेण चाहलोपस्याविधानात्तदर्थे प्रकरणादिना गम्यमा
नार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः वक्ष्यमाणः समुच्चयार्थः अहप्रभृति केवलार्थः समानकर्तृके चलोपः नानाकर्तृ
के हलोपः उदाहरणे चलोपे परश्चैव यतिग्राममरण्यं चेति। केवलमोदनमिति। अनवक्लृप्तावयमेव शब्दः एवे चानियो
ग इति पररूपम्॰ चादिरिवा जेष्यिनि। अवेतितिङ्॰ न स्येहनि घातः निघाताभाव स्यात् उदाहरणं नरं मायमू।। ननु पूर्व
सूत्रे समानकर्तृके चलोपे इत्युक्तं इह तु कर्तृभेदात्कथं चलोप इति चेत् अवधारणार्थे एव शब्दप्रयोगे समानकर्तृके
चलोपः इति नियमो न तु सर्वत्रेत्यस्य सूत्रे चलोपः। ब्रीहिभिर्यजेतेति। यवैर्वेति हन्तेयपक्षे आघुदात्तं द्वितीये तु निहतमेव। एवं प्राषे
घपि यथा दर्शनमुदाहरणं। वैवाव आम्नातं पुनः प्रथमं तिङ्॰ नमनुदात्तं वास्याछंदसि। वै स्फुटार्थः। क्षमायां त्व वा व प्रसि
द्धौ स्फुटार्थे च। एकान्या। समौ तुल्यार्थौ ययोस्तौ एम समर्थौ एकं धारितास्यारूपं जिवृतीति। जिविः प्रीणनार्थः। उदितात्तु
मूलइति पृष्टायः अजामेकां रक्षतीति। अन्यां प्रीणयति अन्यां रक्षतीत्यर्थः। एक इति संख्यापरमिति। एकशब्दः समानेकार्थेऽत्वा राम॰
न्तयोर्वो जं॰ एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा साधारणे समाने त्वे संख्यायां च प्रयुज्यते अत्र तु साहचर्यादन्यार्थक एवै ८१

कथाग्रहणं ग्रहीष्यते इति चेत्सत्यं न सा हि चर्यमत्र प्रकरणे व्यवस्थापकमिति नियाते येषु दिदं हे तेत्यत्रैवावोचाम ॥ यद्वा यद्यप्रसिद्धिः ति
॥ यत्तत्संबन्धनो निर्द्दिष्टविषये द्वयोर्ग्रहणोति देरयाद्देशः कथं पुनः पंचमीनिर्दिष्टो ऽसति यद्यस्मादुत्तरोति इत्यादौ व्यवधाने भवतिष्टन
स्माद्धत्र त्र्यवहिते कार्यमिष्यत इति। अत्र वक्तव्यायकमुत्तरसूत्रे मूले एव स्फुटी भविष्यति पूजनान्। काष्ठादिभ्य इति वा जि
केदत्तं तदनुवृत्तेन पूजनादि ति वहुवचनस्यानेकवचनेमिति व्याचष्टे पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति। उत्तरसूत्रे ति उ: ग्रह
णादिदं सर्वं न विषयकं काष्ठाव्यापकमिति। काष्ठादयोः द्वन्तयप्राप्ताः सन्तः पूजनवचनाभवं। तेसमासविषयकं सूत्रमिदं। उदा
हरणे मधुरध्वंसकादित्वात्समासः मत्लोपश्च वक्तव्यः दारुणमध्यापक इति समासे हि मतेविभ [illegible] किस्वाभाविकीमकारनि
वृत्तिरनेन वचनेनान्याख्यायते इति ति त्यासकारयोर्मतं ॥ तदेतदाह इति वृत्तिमतमिति। भाष्यवार्तिककैय्यटास्तु अस
मासे एव क्रियाविशेषणीभूतानां दारुणमिसादीनां असमासे एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिमिच्छन्ति मधुरध्वंसकादित्वेनास्ति
प्रमाणं दारुणाध्यापक इति समासे सर्वे रमभिमतमभविष्यत्तदा समासइत्येवावक्ष्यत् [illegible] नतन स्यत्र समासाधिकारो ऽस्ति
ये न समासे स्यात् अत्र सिद्धिमिष्टे मत्लोपवचनं च सार्थकं। पूजनादिस्येव पूजितपरिग्रहे सिद्ध इति। पूजनस्य पूजितात्येक्षत्वा
दितिभावः॥ अनन्तरपूजितलाभार्थं मिति। पूजनात्पूजितमिति सूत्रे सामान्यात्तमानन्तर्ये विशेषणाशं वित्तायत इति भा
वः। कथं पुनः पंचमीनिर्दिष्टो व्यवहितस्य प्रसंग इत्साह एतरेवेति। तापकफलं तु यद्धजान्निसमिसत्रोक्तं ॥ सान्ति ॥ यत्काष्ठं

स॰स्वा॰ प्रपंचतीतिप्येपि मलोपश्चेत्स्यनेनवाक्येन मलोपमाहुस्तेपि तिरुं॰ नेपरलोनैवलोपमिच्छंति॥ सगतिग्रहणात्तगतिरपि निहन्यत इति॥
८१ तुल्ययोगे त्रसहकृष्टः यत्र तुल्ययोगे सहशब्दः तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवतीति यथा सपुत्रो भोज्यतामिति पुत्रोपि भोज्यते त्रपि
82 ग्रहणं यत्र गतिने प्रयुज्यं तेन तत्रकेवलस्यापीति रुं॰ तस्य यथास्यात्तगतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवतीति रु॰ ग्रहणंपूर्वयोगस्याति
द्विषयत्वज्ञापनार्थं कुत्सने। यदाहितिनिवृत्तं॥ पचतिस्त्रिप्नातीति। कथमत्रसमानयावाक्यं सामर्थ्यं वेति चिंत्यमिति साधुः। कनु
कुत्सने माभूत॥ पचतिपूतीति। कर्तृत्वमत्र कुत्स्यते त्रपेरमपुत्रे पिति क्रियातुत्रो भन्नैव। पूतिप्रेति सर्वेः तिवं नपूतिपाहृत्रा
मुदात्तः बसेस्तिविनितिपदवाहुलकात्सूत्रोपि भवतिन्नस्मादेवगुणाभावः। नस्यनिघातनिमि॰ नसंगतोदात्तत्वं यथास्याहितिविल
सुपसंख्यायतेवा बहूर्थमिति॥ बहुवचनांतेति रुं॰ तं चाः नुदात्तम्॥ यदातिरुं॰ नस्य निघात स्तदापूर्तिरंतोदात्तः। त्र्यस्वदा
त्तघुदात्तः॥ आमंद्रैरिति॥ त्र्यत्रयाहीत्येन नास्ति क्रियायोगाद्धि॰ सेषगतिः। तिडि॰ उदात्तवतीतिरुं॰ नेयरेगतिर्विहन्यनेनिया
नाम्राघुदात्ताइत्यस्यापवादः। यत्प्रपचतीति। नियातैर्यदहीतिनिघातप्रतिषेधात्तिरुं॰ तमुदात्तवत॥ ननुतिरु॰ ग्रहणं व्यर्थं न
चेतिरुं॰ नेयथास्यात्तमेहृशावृमाभून आमंद्रैरिंद्रहरिभिर्याहीत्यंद्र प्रद्रोरक्रप्रत्ययांतेनं नेदात्तः॥ इतिवाच्यं यत्क्रियायुक्ताः
प्राद्यः तंप्रसेवगतसुपसर्गसंज्ञाइतिवचनात्रः ससंवंधिनमाश्रियतीति क्रियावाचिन्येवोदात्तवतिभविष्यतिनचुक्रदंतेति राम॰
प्रसंगः। तत्रकृत्स्वरयाधादिस्वरातिस्वरेषुकृते पुनः पनिघातेन गतिर्विहन्यतएवतस्मान्नार्थः। तिरु॰ ग्रहणे नेसार्थकमाहतिरुं॰ग्र ८१

सु०कौ०
८३

हत्वामिति। परिमाणमियत्तापरिमाणान्यत्वमेव स्पष्टयति। अव्ययस्याहीति॥ अक्रियमाणे ति रु. ग्रहणे धातुरेव क्रियावाचित्वान्ग
ति संज्ञा नि सि न मितित्तत्रैवोदाहृतवृत्ति निघातः स्यात् नञ्समासे ति रु. ग्रहणे कृते तु यं धातुं प्रतिगतित्वं तद्घटके ति रु. ने ३ उदात्तवति
परे रु सर्थो जायते तेन यत् प्रकरणे नीत्यादौ धातोः प्रोषे च निघाते न नुदात्तत्वे पिति रु. नस्य उ प्रसन्दस्रे एणमध्योदात्तत्वात् गते
र्निघातः सिद्ध इत्याहुः॥ प्रपचतीतिमिति रु. तिरु. इति निघातः॥ ॥इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्द्धनभट्टात्म
जरघुनाथात्रू० जेन जयकृते न कृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां हवोषिन्यां तिरु. नस्वर प्रकरणं समाप्तं॥ उलेट इति० इ
गस्तु जो। लटुमैकवचन मिट्। टेरेत्वं। द्वयोश्चास्य स्वरयो रितिर्प्राप्ति प्राप्ते न उस्यन्तः॥ यज्ञस्येति॥ यज्ञ याज्ञ यत्ने ति यज्ञे ने रु.।
सप्त्वार नुदात्तत्वे स्वरितत्वमिति। स्वरितो वानुदात्ते पदादाविकल्पेन॥ अक्षिति इति॥ कृत्विगर्द्धत्रिसाहि नात्र नावुपप
दे यजेः क्विन् वचि स्वपीति संप्रसारणं॥ नत्विषयस्येनीति। इसं तवजि तस्य नि सन पुंस्कस्यादि इत्यन्तः स्यादिति सूत्रार्थः॥
॥ ॥छ ॥ शुभमस्तु शिवं चास्तु ॥ ॥ ॥छ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
८३

२४०।

॥ पाठकोपनामकवैजनाथस्येदंपुस्तकं ॥ श्री ९०

पत्राणि ८३

समाप्तः

